

Јагодина је постала заточеник црне смрти.
Невидљиви непријатељ претворио је варош у
пустињу. Страх се увукао у људе, прозори и врата
на кућама су замандаљени, сокаци су опустели,
пијаца се умирила, кафане су затворене.

Цела варош је ишчекивала, јер нико није знао ко
је следећи, на кога ће судбина уперити прст.
Једино су даноноћне патроле обилазиле варош,
убијајући псе и мачке у зараженим махалама...

*Књига „Куга у Јагодини 1837. године” несумњиво представља
вредан детаљ у мозаику историјског сазнања о унапређењу
здравствене службе и здравствене културе не само јагодин-
ског подручја, већ и целе српске државе у XIX веку.*

Извод из рецензије
Dr sci med Будимир Павловић

ISBN 978-86-87479-24-1

Драгослав Дедић

КУГА У ЈАГОДИНИ 1837. ГОДИНЕ

Историјски архив Јагодина

Драгослав Дедић
КУГА У ЈАГОДИНИ
1837. ГОДИНЕ

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ЈАГОДИНА,
2020.

ДРАГОСЛАВ ДЕДИЋ
КУГА У ЈАГОДИНИ 1837. ГОДИНЕ

ЕДИЦИЈА
ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ У ЈАГОДИНСКОМ ОКРУГУ У XIX ВЕКУ (СВЕСКА IV)

ИЗДАВАЧ
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ЈАГОДИНА

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
МР ДЕЈАН ТАНИЋ

РЕЦЕНЗЕНТ
DR SCI MED БУДИМИР ПАВЛОВИЋ

ЛЕКТОР
ВЕСНА ЦРНКОВИЋ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК
ОЛИВЕР ЂОРЂЕВИЋ

ИЛУСТРАЦИЈА НА НАСЛОВНОЈ СТРАНИ
АЛЕКСАНДАР ГЛОДИЋ – ГЛОДА

ПРЕВОД РЕЗИМЕА
МР ДЕЈАН ТАНИЋ

ФОТОГРАФИЈЕ
Фондови Завичајног музеја у Јагодини и Интернет извори

ШТАМПА:
Златна књига, Јагодина
Тираж: 300
ISBN-978-86-87479-24-1

Јагодина, 2020.

„Бацил куге никада не умире и никада не нестаје, може да спава десетинама година у намештају и рубљу, да стрпљиво чека у собама, подрумима, сандуцима, марамицама и старим хартијама и да ће може бити, доћи дан када ће на несрећу људи и њима за поуку, куга пробудити своје пацове и послати их да угину у каквом срећном граду“.

А. Ками, *Куга*, Београд, 1966, 267.

Arnold Böcklin - Kuga

Куга у Јагодини
1837.

*Кнез Милета Радојковић 1778-1852.
уље на платну Уроша Кнежевића, 1837.*

Извод из рецензије

Књига *Куга у Јагодини 1837. године* несумњиво представља вредан детаљ у мозаику историјског сазнања о унапређењу здравствене службе и здравствене културе не само јагодинског подручја, већ и целе српске државе у XIX веку. На овакву констатацију упућује нас позната чињеница да су здравствене прилике у првој половини XIX века биле на ниском ступњу, због различитих фактора. То су начин живота, исхрана, природна средина, војно-стратешки положај, а посебно наслеђе и предрасуде.

Аутор ове књиге већ у самом приступу истиче „...да је куга о којој ће бити речи до сада мало закупљала пажњу истраживача. Углавном су се њоме (кугом) бавили у оквиру проучавања општих здравствених прилика у Србији у првој половини XIX века...” и да је ту нашао прави разлог да ову тему „...обради као засебну целину...” Објашњавајући свој приступ овој теми аутор је у књизи истакао да су (1) појава куге и (2) пре свега организован противепидемијски кордон у Србији – која се географски налази на раскрсници трију континената – допринели томе да „...је ондашња Европа била задивљена не само предузетим мерама, већ је и била захвална кнезу Милошу на тим мерама. У свему томе Јагодина и Јагодинци имали су истакнуту улогу...”

Појаву епидемије кужне болести на простору Јагодине 1837. године аутор је зналачки разрадио кроз целу књигу. Тако је читаоцу књиге у првом поглављу ***Здравствене прилике у Србији тридесетих година XIX века*** пружено опште

историјско сазнање, „...да се уразним историјским раздобљима куга појављивала у Турској, било у унутрашњости, било по лукама дуж Анадолске обале. Неки крајеви бивали су права жаришта, а једно од њих налазило се на Цариградском друму, између Пловдива и Ниша...” На овај начин аутор је дао читаоцу додатно објашњење познато у научним круговима: да је 1837. године овим правцем куга ушла у Србију.

У поглављу које има назив *Куга* аутор је посебно, зналачки приступио објашњавању основних микробиолошких и епидемиолошких података о узрочнику епидемије – *Pastereli pestis* (о којој ће се много година касније сазнати више).

У следећа три поглавља (*Куга се приближава; Улазак и ширење куге; Куга у Јагодини*) – на основу педантно проучених и цитираних докумената, аутор даје потпуну анализу ове опасне морије, описује њен улазак у Србију, приближавање и стања у Јагодини и околини, као и предузете кораке у циљу сузбијања заразе. Овај део приказује и анализира улогу како самог кнеза Милоша Обреновића, тако и Правитељствујушчег совјета и локалних власти. Аутор са правом подвлачи да Кнез и Совјет у сузбијању епидемије, која угрожава становништво целе Србије, не само да предузимају противеписидемијске мере, већ траже помоћ од „...аустријског конзула у Земуну, који шаље у Србију познатог стручњака за карантине др Карла Нађа, који ће, уз сва овлашћења добијена од Кнеза и Совјета, организовати рад како јагодинског тако и свих других карантина у Србији...”

У поглављу *Престанак заразе у Јагодини*, аутор нам даје податке о предузетим мерама, чији ће резултат бити престанак ове велике епидемије у јагодинском подручју и спречавање ширења ове страшне морије према централној Европи.

У поглављу *Два догађаја у 1838. години*, аутор нас обавештава о незаобилазним детаљима из живота Јагодине,

као и о активностима тадашњих месних власти – непосредно после прохујале епидемије куге. Мада није у тематској целини (није везано за рад здравствене службе), ово поглавље са свим напред изложеним чини нераздељиву целину.

По тематици коју обрађује, књига *Куга у Јагодини 1837. године* заслужује да нађе место у едицији коју је покренуо Историјски архив Јагодине.

Dr sci med Будимир Павловић,
историчар медицине

*Улица у Јагодини, фотографија Емануела Клара, 1878,
Завичајни музеј Јагодина*

*Владислав Тителбах, Панорама Јагодине, 1883, репродукција цртежа,
Завичајни музеј Јагодина*

Зашто књига о куги?

Тема о којој ће бити речи до сада је ретко заокупљала пажњу истраживача. Углавном се њоме бавило у овиру проучавања здравствених прилика у Србији у првој половини XX века. Мишљења смо да овај део културне историје Јагодине заслужује да се обради као засебна целина, како би се открио мали вео над богатом, али неистраженом историјом нашега града.

По оцени многих познавалаца ове теме, борба против куге је допринела да ондашња Европа буде не само задивљена предузетим мерама, већ и захвална Србији и кнезу Милошу на предузетим профилактичким мерама. У свему томе Јагодина и Јагодинци су играли веома истакнуту улогу. За разлику од осталих заражених места, житељи наше вароши су били подвргнути карантину. У свој досада објављеној литератури се наглашава дисциплинован однос варошана и рад тадашњих јагодинских власти на сузбијању кухне заразе. Поједини извештаји послати из Јагодине садрже податке о клиничком облику куге, па можемо претпоставити да су то први сачувани медицински извештаји који су послати званичној власти. У таквој тешкој и одговорној ситуацији задивљује нас свестран и пожртвован рад Аранђела, Шокорца, Стевче и осталих органа локалне власти, који су се борили против „невидљивог непријатеља“.

По речима С. Петковића, врсног познаваоца ове теме, продор куге у Европу „бива заустављен у Јагодини“, што је

и последњи значајнији продор ове болести из Азије преко Балкана у Европу.

Фондови Архива Србије садрже велики број докумената које су тадашње јагодинске власти свакоднево слале кнезу Милошу, Совјету или Средоточној команди, почевши од првог послатог извештаја о појави, ширењу и предузетим мерама против „кужне заразе“, па до последњег, о скидању кордона око Јагодине. Користимо прилику да истакнемо да су документа из фонда Средоточне војне команде, можда, после дуго година први пут извучена из фасцикли Архива Србије. Издвајамо „Проглас“ Јагодинцима доктора Нађа, за који сматрамо да има и нечег више од историјске вредности.

Од објављених извора, највише докумената о куги у Јагодини објавио је Бранко Перуничих, али несистематских и некритичких, углавном из докумената Кнежеве канцеларије.

Велику захвалност дугујемо Бартолому Куниберту, личном лекару кнеза Милоша, који нам, у свом мемоарском делу *Српски устанак и прва владавина кнеза Милоша*, даје прве, драгоцене податке о уношењу и ширењу куге у Јагодини. Неколико страна својих *Мемоара*, Стевча Михајловић је посветио догађањима у Јагодини везаним за појаву куге.

Од литературе, на првом месту издвајамо дело др Војислава Михајловића *Борба против куге у Србији пре сто година*, штампано 1937. године. То је једино обимније дело које се бави овом темом. Тихомир Ђорђевић, у својој књизи *Медицинске прилике у Србији за време прве владавине кнеза Милоша*, описује поједине догађаје у Јагодини у време трајања епидемије, али у оквиру општих медицинских прилика у Србији у првој половини XIX века.

Издања *Acta historica* садрже неколико студија М. Протића и Б. Павловића, од којих издвајамо *Како је куга ушла у Србију 1837. године и Удео доктора Нађа у сузбијању куге у Ср-*

бији 1837. године. Ова дела, препуна података и табеларних приказа, пружају драгоцен извор за проучавање овог дела здравствене историје Србије. Од С. Петковића издвајамо студије *Дезинфекција писама у провизорним карантинима и кордонима у време куге у Србији* и *Карантини у Србији за доба кнеза Милоша*. Занимљиво је да је Политика објавила његов чланак *Како је кнез Милош зауставио кугу у Србији 1837. године*.

У свим побројаним делима се истиче да је Јагодина била прво место у Србији у коме се куга појавила, али без детаљнијег приказа догађања у самој Јагодини и околини. Сматрајући да ће читаоце интересовати да сазнају како се куга појавила и како су се тадашњи Јагодинци борили против ње, одлучили смо да истражимо наведене фондове и покушамо да реконструишемо драматичне догађаје током тромесечне борбе са невидљивим непријатељем. Прелиставајући архивску грађу, дошли смо и до занимљивих података о устројству власти и изгледу јагодинске вароши половином 30-их година XIX века, које износимо у II поглављу ове књиге.

Колико смо успели у свему томе остаје читаоцима да утврде. Наглашавамо да су сви датуми у књизи дати по старом календару.

Стара Јагодина: зграда Магистрата, друга половина XIX века

Стара Јагодина: Мезулана, фотографија из зирке др Драгољуба Петровића, Завичајни музеј Јагодина

I

Здравствене прилике у Србији тридесетих година XIX века

*надрилекари, први лекари, болнице и апотеке,
карантини и састанци, теже болести*

Здравствене прилике у српском народу биле су условљене различитим факторима као што су: начин живота, исхрана, природна средина, пролазак разних војски, па и наслеђе и предрасуде. Лечење је било нестручно и примитивно, најчешће „како је ко знао и умео“. До 1820. године у Србији није било школованих лекара¹, тако да се народ лечио код разних народних лекара и надрилекара:

– *бербери* – Турци по народности. Пуштали су крв роговима и пијавицама, вадили зубе и вршили мање операције;

– *ећими и калојати* – Грци настањени у појединим варошима. Надалеко чувени су Тира Мана и њен син ећим-Тома из Београда,

– *лекари-самоуци* – Грци, Срби и Турци који су се самоиницијативно извештили у лечењу,

1) Први дипломирани лекар у Србији је Доктор медицине и лекар књаза Српскога Константин Александриди. Други је Италијан др Вита Ромито, на чији позив је 1826. године дошао његов земљак др Бартоломео Силвестер Куниберт, који ће до 1839. године службовати као лични лекар кнеза Милоша. М. Драгић, *Здравствено просвећивање у Србији у 19. веку*, 700 година медицине у Срба, САНУ, Београд, 1971, 171. В. Стојанчевић, *Доктор Бартоломео Куниберт лекар кнез Милошеве Србије*, Архив за историју здравствене културе, I,1, Београд, 1971, 44.

– народни видари – Срби који су вештину лечења и исцељивања преносили са колена на колена, а своја знања чували као највећу тајну. Лечили су разна уганућа и преломе, па чак вршили и мање операције.

Народ се лечио у манастирима, код калуђера који су познавали тајну лечења лековитим биљем. Читањем молитава и утискивањем крста на оболело место, попови су „лечили“ оболеле.

У неким радњама могли су да се купе сви до тада познати лекови, који су често били отровни, продавани без икакве контроле државе и њених органа. Тридесетих година се предузимају мере за сузбијање надрилекарства, доношењем строгих уредби о забрани рада недоученим лекарима и апотекарима. Међутим, дуго наш народ није могао да се ослободи сујеверја и заблуда.

Овакво стање било је наслеђено још из турског времена и трајало је све до 1830. године када се, стицањем аутономије, стварају услови за потпунију организацији здравствене и санитарске службе у Србији.

О. Д. Пирх, 1829. године спомиње у Србији само четири лекара, од којих један, по имену Ђорђе Новаковић живи у Јагодини.²

Мада је 9. члан хатишерифа дозвољавао право оснивања болница у Србији, тек се од 1833. године поклања већа пажња заштити народног здравља и организовању санитарске службе и санитарских установа.

2) Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд, 1900, 132. Ђорђе Новаковић покрштени Јеврејин Леонид Ерлих се спомиње и у писму-извештају кнезова Суда јагодинских од 11. априла 1831. године о наредби кнеза Милоша да се Ђорђу Хајлуку *ећиму* јагодинском исплати *ајлук* и да га Суд задржи или отпусти према свом нахођењу. СОС, 855.

Кнез Милош је и у овом случају сву бригу преузео на себе. Његова делатност на организацији санитетске службе се огледала у добављању школованих лекара, оснивању и подизању болница и апотека, организовању карантина и санитетског кордона, уређењу бања и бањског лечења и, на крају, у административно-управним мерама. Милошева замисао је била да се у сваком од 17 окружија, као и у сваком гарнизону у земљи, постави бар један лекар, да се у што скорије време установе карантини на граници и организованије коришћење бањског лечења уз присуство лекара.³

Устав из 1835. године, прописивао је: „Пазити на здравље народа; и подићи тога ради и издржавати како у земљи тако и по границама нуждна томе заведења и болнице, да се не би куга или друга приљепчива болест у земљу увукле”.

До 1835. године отварају се болнице у Градишту и Свилајнцу (1832. године), а 1837. године прве војне болнице у Крагујевцу, Београду и Пожаревцу.⁴ У Београду се апотека отвара тек 1830. године. Све је више дипломираних лекара, тако да је санитетска служба у Србији 1836. године бројала деветнаест лекара, три болнице и две апотеке.

Честе заразе и опасност од продирања епидемија преко граница довеле су до тога да се тридесетих година 19. века почне са подизањем карантина (контумаца) на главним граничним прелазима и да се истовремено оснују погранични

3) За спровођење свих ових Милошевих замисли, било је потребно најмање 30-ак лекара. В. Стојанчевић, *Делатност кнеза Милоша на организацији санитетске службе у Србији 1830-1839. године*, *Acta historica*, VIII, 1-2, Београд, MCMLXVIII.

4) Прва апотека и болница отворене су 1826. године у Шапцу, заслугом Јеврема Обреновића. Имала је свега једну болесничку собу у којој обдржавају се болесници. В. Станојевић, *Наше ратно санитетско искуство*, Београд, 1925, 27.

санитетско-полицијски кордони. У организовању карантина и карантинске службе кнез Милош се често ослањао на искуства суседне Аустрије. Примаријус Земунског контумца⁵ др Карло Нађ је на лични кнежев позив долазио више пута у Србију, својим искуством и саветима помажући правилан рад на организовању медицинске и карантинске службе.

По његовим упутствима цела погранична трупа претворена је у санитарни кордон, а страже на свим граничним прелазима појачане су снагама народне војске и регуларне кавалерије са строгим наређењима да се „азијатска куга“ не унесе у Србију.

Званично наређење Совјета о почетку рада карантинске службе гласи: „Одељење Уредбено од 21. августа 1836. године предлаже Совјету да за предупредити опасност која нам од куге у Турској наодеће се грози, Његова Светлост нашла је за добро, да се контумаци устроје и то поред Алексиначког, на ушћу Дрине, Мокрој Гори, Брегову, а састанке на Вршкој Чуки, и на Пазарском друму и да је препоручио Совјету, да се зданија за речене контумаце час пре ограде. За грађење ових контумаца одређују се два члана Совјета. Главној благајни препоручује се, да пошаље Совјету 10.000 гроша чаршијски за грађење контумаца“. ⁶

5) Земунски контумац је основан 1730, а укинут 1872. године. Сви путници који су ишли у Турску или долазили из ње морали су да издрже одговарајуће карантинско време у зависности од епидемиолошке ситуације. Може се рећи да је носио главни терет у сузбијању продора зараза из Турске преко Балкана у Европу. Р. Катић, *Српска медицина од XI до XIX века*, Београд, 1967, 214. С. Живковић, *Два интересантна документа о Земунском карантину*, *Acta historica*, 1-2, Београд, МСМЛXIV, 195, 196.

6) С. Петковић, *Карантини у Србији за доба кнеза Милоша*, 700 година медицине у Срба, САНУ, Београд, 1971, 357,358. В. Михајловић, *Борба против куге у Србији пре сто година*, Београд, 1937, 40. ДС, 2063.

Од споменутих карантина, најважнији је био карантин у Алексинцу, на главном Цариградском друму, преко кога се одвијао саобраћај и трговина Турске и Србије. Његова изградња започела је већ крајем августа. За главног „надзиратеља“ ових послова Милош је одредио члана Совјета, Аврама Петронијевића, који је, на тај начин, постао први санитарски комесар у Србији.

Карантин у Алексинцу отворен је 1. септембра 1836. године, а његово особље сачињавали су: директор Никола Ћефал, доктор Ребрић, осмотритељ, писар, амбарџија-магазинер, латови и гвардијани.⁷

У извештају Аврама Петронијевића кнезу Милошу од 21. новембра 1836, описано је и већ издато *Упутство за пријем и даљи поступак свих лица, која издржавају карантин* или су сумњива на кугу, из кога наводимо поједине чланове:

„**т.13.** Све људе како дођу у карантин одма доктор визитира, да немају белеге кужне на ком.

т.14. Сви људи бацају своје хаљине у кад, а новце у посуд сирћетом и водом смешаном, потом улазе и они собом у кад, који онда морају бити распасани, како би кад кроз аљине њихове прошао, и потом узевши са собом њине ствари из када новце из сосуда, одлазе у одређене им собе.

т.15. На одређени дан изласка доктор визитира све људе по собама и даје им онда још по један кад.

т.28. под а. Ако би се трефило да неки човек у контумац дошавши, падне у какву болест напрасну, или се покажу на њему знаци кужни, износи се одма у одређени за то бурдељ, гди ће имати кревет са сламом прострт, и ватру наложену, почешће виђа доктора и карантинског момка, и ако има надежде исцеленију, то доктор употребљава над њим своја средства, ако ли је за други свет одређен то пошто

7) В. Михајловић, н. д, 41, 42.

умре, да се ископати гроб и с чакљом одвучен донде, баца се у гроб; и пошто се поспе с негашеним кречом даде се затрпати земљом, све његове аљине даду се спалити, а ствари, које кугу не прихватају као сребро, гвоздене, дрвене филдишне и т. д. бацају се за два сата у сирће, а потом под печатом директорским бацају се у депо, до пришествија сродника оног, који ће морати имати свидетелство да су онога прави сродници.

под б. Соба у којој би такав појавио се болестним затвара се одма, и објављује се оним сапутницима његовим, да они морају 15 дана лазарет стајати, пак ако соизволу на то, одма додаје се у исту собу више када, и чешће, визитирају се свако јутро и вече, и ако десети дан дође, а никакав више није се показао кужним, отпушта се у Србију, аколи на толико дана не соизволе, то дајте им средство да се могу вратити у Ниш.

под г. Ако ли би болестник у бурдељу однешен могао преболети, то гледа се од доктора, одређује му овај нуждну дијету, и ако би пре сасвим оздрављен се видио, не отпушта се пре у Србију док не одстоји онде гди је равно 40 дана.

под д. Бурдељ, који ће се називати шпитаљем, биће на среди преграђен зидом, а на среди под каменом имаће свака страна по оцаклију гди ће се ватра ложити. Једна од ових преграда биће одређена за кужне болестнике, а друга за оне који трпе обичне, не кужне болести. Одређују се 4 собе, у којима ће пасажери лазаревати 2 ноћи и 1 дан⁸.

Карантин у Алексинцу је био направљен од тврдог материјала и довољно простран да је могао да прими више стотина људи заједно са стоком и робом.⁹

8) Исто, 42, 43.

9) Директор алексиначког карантина у извештају кнезу Милошу од априла 1837. године наводи „да се у месецу фебруару 600 људи и 1600 товара еспапа изконтумицирало, а у марту од првог последњег 800 људи и 2200 товара еспапа преко Контумаца прошло”. АС, КК, I, 179.

Крајем 1836, у алексиначком карантину долази до персоналних промена. Директор Никола Ђефало подноси оставку због неслагања са строгим наредбама Аврама Петронијевића, јер сматра да оне нису потребне и да шкоде трговини и промету робе. У овоме га је подржао и карантински лекар Ребрић. Милош се није много двоумио. Осмог децембра 1837, за директора алексиначког карантина поставља Ристу Рому, а за карантинског лекара „доктора Медицине“ Х. Мајнерта.¹⁰

Осим карантина, на граници према Турској се подижу састанци или раштели, места на којима се народ суседних земаља састајао, договарао и трговао, али под будним надзором наоружаних стражара. Као и карантини, и она су отворана на местима друмских комуникација.

Од тежих болести тога доба најчешће су срдобоља, френга (сифилис), мицина (венеричне болести), велике и мале богиње, велики кашаљ, гоке, красте, црвени ветар, шуга, прободи, јектика, заушке, грозница, лудило и падавица. Штетне навике као што су неодвајање болесника у посебну просторију од здравих укућана, као и обичај праштања укућана и пријатеља од самртника и умрлих, који се састоји у љубљењу, још више су доприносили ширењу разних заразних болести. Најстрашније и најопасније су биле епидемије колере и куге које су у више махова немилице косиле становништво Србије.

Колера је наилазила неколико пута. Слабије 1813, а много опасније 1831. и 1836. године. Од ове последње страдало је становништво Београда, Ужица, Ђуприје, Ваљева, Чачка и Ражња. Народ се лечио специјалним народним леком који је сам кнез Милош саставио. Појава колере још више је нагнала кнеза Милоша да убрза даљу изградњу санитетске службе.

10) АС, КК, I, 135, 141, 145, 146.

Много опаснија епидемија је била куга или црна смрт, у народу познатија под именом чума. У XIX веку први пут је харала Србијом од 1814. до 1816. године, да би се 1837. године поново повратила и пожњела жртве.

Запањујуће је како је примитивна Србија успела да сасече црну смрт још у корену. Главна битка, те 1837. године вођена је управо у Јагодини, јер је она била центар заразе.

II

Јагодинско окружје уочи избијања куге

*управна подела - оснивање Исправичества - рад Стевче
Михајловића - изглед вароши - становништво - здрав-
ствена култура и хигијена - ханови, механе и кафане -
саобраћајне везе и мезулана*

Почетком 1837. године, Јагодинско окружје обухватало је 145 села подељених у три среза и то:

– белички срез са 27 села¹¹, на чијем се челу налазио капетан Стефан Стевча Михајловић, који је обављао и дужност старешине јагодинске општине;

– левачки срез бројао је 68 села¹², на челу са потпуковником Живком Шокорцем који је уједно обављао и дужност старешине окружја; и

11) Белички срез обухватао је варош Јагодину и села: Мијатовић, Праћина, Ракиново, Рибаре, Пањевац, Ланиште, Буковче, Рибник, Копривница, Рачник доњи, Рачник горњи, Врановац, Штипље доње, Штипље горње, Црнче, Каленовац, Деоница, Сиоковац, Винорача, Међуреч, Вољавче, Драгоцвет, Трнава, Коларе, Главинце и Бресје. Б. Перуничкић, *Град Светозарево*, Београд, 1975, 316.

12) Левачки срез је обухватао села: Белица, Лозовик, Прњавор, Мишевић, Врба, Бунар, Шуљковац, Шантаровац, Топола, Лоћика, Медојевац, Рабреновац, Вукмановац, Течић, Кавадар, Рековац, Лукар, Крушевица, Ковачевац, Баре, Мотрић, Ломница, Коморане, Сињевица, Богалинци, Жупањевац, Малешево, Надрље, Сибница, Волујак, Пуљци, Браиновац, Белушић, Опарић, Калудра, Прњавор каленићки, Пољна, Мала Дренова, Милутовац, Страгаре, Велика Дренова, Селиште, Медвеђа, Богдање, Лепојевић, Прњавор љубостињски, Грабовац, Планиница, Лободер, →

– темнићки срез са 50 села¹³, на челу са капетаном Стефаном Недељковићем.¹⁴

Њихова дужност била је да одржавају ред и сигурност у повереним срезовима, прикупљају порезе, извршавају налоге Исправничества и спроводе у дело директне Милошеве наредбе, прогоне скитнице и беспосличаре, издају пасоше, врше ушорарање вароши и надлежних села, брину о малолетним наследницима, одржавају обичаје и др. Били су потчињени комаданту Средоточне команде, пуковнику Арсенију Андрејевићу, коме су сваких петнаест дана морали да шаљу извештаје о збивањима у срезу и окружју. Може се рећи да су среске старешине први јагодински полицајци.

Почетком 1836. године у Јагодини се оснива Исправничество¹⁵ на челу са Аранђелом Милосављевићем као окружним исправничејем, Симом Вукићевићем као асесором, и Стеваном Араницким као секретаром. Окружне и среске

Раинац, Сугубина, Мијаиловац, Руишник, Рубич доњи, Рубич горњи, Божуревац, Риљац, Пчелице, Сабанта долња, Сабанта горња, Дулени, Сугубина Ерска, Ратковић, Цикот, Доброселица, Слатина, Превешт и Урсула. *Град Светозарево*, 320-324.

13) Темнићки срез је обухватао села: Мајур, Остриковац, Рамново, Доњи Јовац, Дворица, Сињи вир, Трешњевица, Рашевица, Мали Јовац, Поточац, Обреж, Катун, Варварин, Маскаре, Бачина, Орашје, Избеница, Зерница, Бошњане, Јасика, Шанац, Крушевица, Срње, Кукљин, Бела Вода, Брајковац, Љубава, Лазаревац, Коњуси, Крвавица, Парцане, Глобар, Каменаре, Шашиловац, Коморане. *Град Светозарево*, 317-230.

14) АС, КК, XII, 814, 821, 826.

15) Први јагодински суд (Магистат) образован је крајем 1823. године. Прве судије су Аранђел Милосављевић и Радован Јабланац, писар Мита Стојановић, а пандури Станко Радовановић и Цветко Јовановић. Налазио се у згради основне школе, на месту данашњег дописништва РТС-а, према Белици. Половином 1826. године пресељен је између каменог моста и старе зграде Учитељске школе. М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије*, Београд, 1899, I, 96 и 116. С. Адић, *VIII и IX извештај Учитељске школе*, Јагодина, 1907, 20.

старешине, су као чланови такође имали право заседања у Исправничеству.¹⁶

Јагодинско Исправничество вршило је следеће послове:

- ислеђивало је грађанске и кривичне спорове,
- пресуђивало у парницама и ислеђеним кривичним делима,
- вршило административну преписку,
- надзирало управну власт,
- обављало послове војне струке и
- старало се о народном здрављу.

Пошто још увек није било писаних закона, старешине су судиле према свом нахођењу и здравом разуму. Јагодинско Исправничество је било потчињено „Сербском Сојету“, коме је слало седмодневне рапорте, а у ванредним околностима које су наступиле са појавом куге, слати су свакодневни извештаји о стању здравља и приликама у Јагодини и околини.¹⁷

16) АС, ДС, 81, 354, 1837. КК, XIII, 184 б. Почетком августа 1837. Исправничество је пресељено у зграду ранијег „нахијског двора“, преко пута старе цркве, у дворушту Учитељске школе. С. Адић, *VIII и IX извештај*, 21, 25.

17) Ради јачања централизма и сузбијања власти локалних кнезова, кнез Милош је 1834. године завео нову управну поделу. Србија је подељена на пет „великих сердарства“, док су ранији називи нахија и капетанија измењени у окружије и срез. Јагодина и јагодинска нахија, сада окружије, потпали су под расинско сердарство, којим је управљао јагодински кнез Милоје Тодоровић, са седиштем у Јагодини. Натеран Милетином буном из 1835. године, Милош је завео војну управу, којом је Србија подељена на четири војне области-команде. Јагодинско окружије потпало је под Шумадијску војну команду, названу Средоточном. Све старешине добиле су војна звања и чинове, чиме је извршена потпуна милитаризација унутрашње управе. Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1986, 223-229. Указом о *Дужностима војени команданата, исправничестава, срезки старешина* од 11. новембра 1836. одређена је компетенција и делокруг војних команданата, исправничества и среских старешина „ради обдержанија поретка и нуж- →

Доласком Стевче Михајловића на дужност старешине среза беличког долази до великих промена у изгледу вароши.¹⁸ Он је спутао распуштене људе, уздигао поштене и радне, изградио је доста Примирителних кућа, подигао кошеве у Јагодини и по селима и напунио их кукурузом, проширио је путеве, поправио мостове и калдрму у Јагодини.

„...Воду Белицу, која се од камене ћуприје испод Јагодине разливала гди је тела по ливаде те је свуда глиб био, да је човек тешко могао онамо по ливаде ићи а у Јошје зовомо никако, те дам измерити и одредити нешто Јагодинцима, а нешто онуда околним селима као Буковчу, Рибнику, Ланишту, Пањевцу, те још и подобро корито Белици прокопамо и доведемо је у ланштанску бару од Мораве те сада тако тече и никакве штете ливадама и путу не чини“.¹⁹ Стевча је почетком 1837. године дошао у сукоб са осталим старешинама па није учествовао у заседањима Исправничества.²⁰

По свом изгледу јагодинска варош се није много разликовала од осталих српских вароши тога доба. Српски део вароши се након 1815. године почео зидати из темеља, јер је 1813. године у току турске одмазде српски део *попаљен да се није могло ни парче дрвета наћи*. Али, изглед вароши је остао и надаље исти, са кривим узаним сокацима и трошним чатмарама. Све до 1832. године Јагодина је била бицентрична варош, јер су упоредо биле активне и стара турска, и нова, српска чаршија.

ности, да ни једна власт своје границе не прелази, и у оно, што је се не тиче и чега ради под одговор доћи неће, не меша”.

18) Стевча је дужност преузео 30. јануара 1836. године. На овом положају остао је до марта 1839. године. СВК, 24.

19) Стевча Михајловић, *Мемоари*, Београд, 1928, 108.

20) „Михајловић Стевчи, да се више у дела судска при Исправичејству јагодинском не меша, но само да се делима свога среза у будуће занима”, ДС, 293.

Подизањем цркве и магистрата²¹, формираће се нова „главна улица” тзв. *Левачка чаршија*. У њој се подижу многи ханови, кафане са магазима за претовар робе, стајама за стоку и двориштима за смештај запрега. Траса Левачке чаршије ишла је дуж једног дела пута ка Крагујевцу, од каменог моста, дуж Папуџијске улице до доње чесме. По свој прилици да је прелазила и леву обалу реке Белице, ка цркви и магистрату.

Подизање старе цркве 1818. западно од реке Белице, утицало је да се око ње групишу зграде државних надлештава, као и куће многих угледних и богатих Јагодинаца. На овом простору налазили су се и многи ханови, кафане и магазе.

Приливом становништва које се углавном бавило занатством и трговином, све већи значај добија простор десно од реке Белице, где дуж главне чаршијске улице ничу многи дућани и занатлијске радње, формирајући тзв. *Пазариште* (данашња „Мала пијаца”).²² Сви они су били врло збијени, ниски, са напред спуштеним кровом и са широким ћепенцима, да би се лакше видело чега све има. На прве податке о ушоравању вароши наилазимо тек 1833. године, мада Пирх још 1829. године спомиње велику калдрмисану улицу у којој има више кућа него дућана.²³

Напуштени турски део око џамије (данашње старе фабрике „Јухор“), све је више пропадао и зарастао у коров. Ово је допринело да се и главни друм који је пролазио између џамије и мезулане, временом премести у новоформирану главну варошку чаршију.

21) Градња Магистрата завршена је 1826. године у делу вароши под именом *Дудара*, АС, КК XII, 410.

22) Варош је 1836. године имала 339 занатлија и 27 различитих заната, највише после Београда и Шапца. Од тога је терзија (72), дунђера (22), ћурчија (21), мутавџија и калаџија (по 18), итд. Никола Вучо, *Распадање еснафа у Србији*, Р, Београд, 1954, 57.

23) АС, КК, XIII, 707. О. Д. Пирх, *Путовање по Србији*, 132.

Потврдивши се у најтежим данима Јагодинци су освојили симпатије кнеза Милоша који се трудио да на сваки начин помогне, углавном материјално, развој и окружја и саме вароши. Јагодина је седиште и средиште свих највиших надлештава у окружју, административне, судске, војне, духовне и просветне.

Почетком тридесетих година све је више губила обележја некадашње турске паланке, а све више примала изглед праве српске вароши. Али неких наслеђа из турског периода наши стари се дуго нису могли ослободити.

Велике промене се најбоље огледају на примеру смене становништва. До 1832. године и последњи Турци напуштају Јагодину, а на њихово место долазе сељаци из околине или досељеници са стране. Они или купују турске куће, радње и имања или се насељавају на напуштеној и необрадивој земљи – алијама. Варош је била врло примамљива за нове досељенике са разних страна и то не само за Србе, већ и за Јевреје, Грке, Цинцаре, Јермене и друге.

Оскудни и непотпуни подаци спречавају нас да утврдимо тачан број становника почетком 1837. године.²⁴

Здравствена култура и хигијена у Јагодини, као и у осталим местима Србије, била је на врло ниском ступњу развијености.

24) На основу пописа о броју домова, пореских и арачких глава за 1831. годину варош Јагодина је бројала 408 кућа, према попису из 1834. године 467 кућа, а у сличном попису из 1839. године је уписано 510 кућа. Ако применимо индекс 7 као просечан број јагодинског домаћинства, лако долазимо до броја становника. Забуну уноси један извештај др Нађа из новембра 1837. године у коме он износи податак да је у Јагодини затекао 5220 становника. Сматрамо да је овај број претеран и да је Јагодина почетком 1837. године имала око 3.500 становника. Пописни тефтер харача 1820-1831; АС, МУД П, IV, 76; М. Петровић, *Финансије и установе*, I, Београд, 1901, 382.

Први окружни физикус (лекар) у Јагодини, Карло Белони, постављен је септембра 1839. године. Између осталих дужности требало је да „све оно, што види да је здрављу човековом шкодљиво, и што би уклонити ваљало, треба физикус да јавља надлежном начелничеству, као што су: смрдљиве баре, близу кућа у варошима и селима находећи се, нечисте касапнице близу кућа намештене, бацање ђубрета и мрцина по сокацима, сахрањивање мртваца близу кућа, копање плитких гробова, продавање незрелог воћа, нездравог меса, кварног и поквареног вина, кафе и другога“.²⁵

У једном извештају из 1845. године др Андреја Ивановића, другог окружног физикуса, се каже: „Но наш народ јест још у детињству, он не знаде што је лек, што је лекар, његов лек јесте бојаније, а по изкуству лекарски јошт устручава, бојачи се, највише ако мисли да он своју вајду тражи...“²⁶

Здравствено и хигијенско стање у 1837. години могло је бити само још рђавије него 1839. или 1845. године. Но, да ипак није све тако црно говори нам један документ из фебруара 1837. године о зачецима апотекарства. По том документу старешина јагодинског окружја, потпуковник Живко Шокорац, наређује капетану Стевчи Михајловићу да се у Јагодини одреди један дућан у коме ће се различити отровни лекови издавати „но да се никому не продају без писменог одобренија никому да недају без рецепта формално градуираног, диплому имајућег доктора који под одговором стоји, кому је колико и нашто је речене лекове прописао, а полиција и трговац да чувају писмено докторово код себе ко својему освидетелствованију“.²⁷

25) Д. Танић, Д. Јовановић, Д. Дедић, *Рад др Карла Белонија - првог физикуса округа јагодинског 1839-1841*, Јагодина, 1995, 22, 24.

26) НОЈ, Ф 1, Р 114, 1845.

27) АС-ПО, 38/179, 38/191.

Надалеко чувени по својој гостољубивости су били јагодински ханови, механе, кафане и мезулана. Многи путници нису пропуштали прилику да на свом пропутовању сврате и преноће у неком од њих. Са друге стране, због запуштености и нехигијенских услова, они су представљали и опасна места, погодна за избијање разних зараза и епидемија.

Ханови су били свратишта путника. То су широке, зидане зграде са једном великом просторијом у којој се могао сместити већи број људи и стоке. На средини је било огњиште, а околу „кревети“ за спавање. Иза кревета је био празан простор са јаслима поред зида, где је везивана стока.

Механе су имале исту намену, али од ханова су се разликовале по томе што су биле мање и од слабије грађе прављене, са одвојеном шталом за стоку.

Кафане су биле нека врста ниских и мрачних дућана са душецима око зидова, где се по цео дан седело уз кафу и вино.

Чувени Цариградски друм ишао је трасом Будим - Београд - Смедерево - Јагодина - Ђуприја - Алексинац - Ниш - Бела Паланка - Пирот - Софија - Пловдив - Једрене - Цариград. Његова поправка 1828. године је допринела развоју вароши. Кроз Јагодину су пролазили многи каравани, трговци, занатлије, војници, татари-писмоноше, авантуристи разних нација, страна посланства, српске старешине, турски званичници и други намерници. Сви они су, у зависности од могућности, одседали у Јагодини и проносили даље глас о јагодинској срдачности и гостољубивости. Нарочито је истицана мезулана, као поштанска станица за одмор путника и замену коња татарима.

Изграђена још средином XVI века, мезулана у Јагодини је временом постала надалеко чувена и једна од најбољих на Цариградском друму. Направљена од тврдог материјала и опремљена са 40 коња, хваљена је надалеко по доброј

услуги и богатој трпези. Татари-писмоноше су растојање од Јагодине до Паланке или Ражња прелазили на коњима за десет сати. То је место где се долазило до веома важних обавештења, о чему су јагодинске старешине одмах рапортирале кнезу Милошу. Мезулана се налазила стотинак метара западно од џамије.

Али, Цариградски друм је имао и своју мрачну страну, носећи те 1837. године несрећу и пустош. Некада је овим друмом долазила турска војска сејући смрт и зло, а овај пут је са турским војницим јахала најстрашнија болест тога времена.

Година 1837. је у сваком погледу значајна за Јагодину. Дешавања су много променила начин живота и изглед вароши. Током месеца јуна, јула и почетком августа окружне и градске старешине су се нарочито занимале око пописа и лицитације ствари умрлог пуковника Димитрија Ђорђевића, ранијег нахијског кнеза и блиског пријатеља кнеза Милоша, као и пресељења Исправичества у „нахијски двор“, у коме је он за живота становао. Јагодинци су се забављали препричавајући препуцавања и свађе локалних старешина који су опањкавали један другог око покрадених ствари покојног пуковника Ђорђевића. За крађу је осумњичен Аранђел Милосављевић, па је због тога у Јагодину више пута долазио комадант Средоточне команде Арсеније Андрејевић, да би иследио случај.²⁸

Мада су сви знали да куга хара у Турској и да се приближава граници, као гром из ведра неба је деловало сазнање да се црна смрт, половином августа појавила и у Јагодини.

28) Б, Перуничих, *Град Светозарево*, Београд, 1975, 361-373. АС, КК, XII, 850.

*Др Карло Белони (1812-1881),
први начелник српског војног санитета,
Завичајни музеј у Јагодини*

III

Куга

историјски подаци - епидемије у Србији - куга у легендама и митовима код српског народа - опис куге (појава, знаци, ток)

Куга (лат. *pestis*, енгл. *plague*, рус. *чума*) је једна од најопаснијих акутних, инфективних епидемијских болести која се најчешће завршава смрћу. Необичан начин ширења, масовност и велика смртност међу оболелима заокупљале су интересовање човека још од најранијег времена. Током историје, у разним периодима и земљама, тридесетак епидемија поморило је преко сто милиона људи.

Познато је да је од давнина харала без изузетка у свим земљама и остављала за собом смрт, пропаст и пустош. Према једном сачуваном запису историја куге почиње 300 година пре него што су *Филистринци истерали Израиљце из Канона*. Већ тада је овај народ запазио да су појаве мишева и пацова имале узрочне везе са јављањем епидемије. Према овом документу, куга се преноси на следећа два начина: *кретањем војски и путовањем каравана*, јер су ови, крећући се са места на место, преносили заразу са једне територије на другу.²⁹ Из своје прапостојбине, Далеког истока, преко Сирије и Египта стигла је и у Европу. Кроз цео стари и средњи век појава куге изазивала је неописиви

29) М. Протић, Б. Павловић, *Како је куга 1837. године ушла у Србију*, Архив за историју здравствене културе Србије, Београд, 2, 1972, 183,184.

страх, више него било који рат, природна катастрофа или нека друга несрећа.³⁰ Сматрало се да је она казна неке више, несхватљиве силе у природи. Хипократ је први одбацио стара веровања у натприродне узроке куге прихватајући да се у ваздуху и води налазе нечисте, штетне ствари – мијазме које код људи изазивају болест.

Прва епидемија у Европи, за коју се са сигурношћу може тврдити да је била куга, десила се у VI веку за време владавине византијског цара Јустинијана I (527-565), па је по њему и добила име Јустинијанова куга. Трајала је од 531. до 580. године, а само у Цариграду дневно је умирало од 5 до 10 хиљада људи.

Током наредних векова избијају јаче или слабије епидемије, најчешће у градовима и лукама где су се највише множили пацови, који су били преносиоци бува.

У XVI веку десила се настрашнија до сада забележена епидемија куге, када је и добила име црна смрт. Најпре се појавила у Кини, затим у Индији, одакле је 1346. године трговачким путевима стигла на Крим. У то време је избио сукоб између локалног монголског становништва и италијанских трговаца који су држали утврђени град Кафа на Црном мору. Током опсаде града у монголској војсци се појавила куга, па је војска морала да прекине опсаду. Пре повлачења монголски принц је смислио паклени план: први и најефикаснији рат бацила. На већ спремне катапулте постављена су телеса војника умрлих од куге, и убачена у град. За неколико дана људи унутар зидина су почели да умиру. Само неколицина је успела да побегне из града, укрца се на бродове и исплови за Италију. Али, са њима су пловили и заражени пацови, који

30) Има историчара који пропаст Римског царства своде на честе епидемије куге и других заразних болести. Л. Глисингер, *Медицина кроз векове*, Загреб, 1954, 92, 93.

су се преко бродских конопаца попели на брод. Крајем 1347. године путници су се искрцали у луку Месина на Сицилији. Из тог града се куга ширила по целој Европи. Пустошила је, без изузетка, све земље, однела скоро четвртину целокупног тадашњег европског становништва, око 25 милиона људи, и оставила дубок траг у духу свих европских народа.

После епидемије назване *црна смрт*, све до средине XVII века, болест се поново јављала на сваких неколико деценија, али никада више са таквом жестином коју је имао први налет.

Сачуван је податак да је у XVII веку на енглеском двору постојао дворски службеник, обучен симболично у хаљине од црвене свиле ишаране извезеним пацовима и мишеви-ма. Овај, званично титулисани ловац на пацове, имао је дужност да предузима све потребне мере како се глодари не би појавили у замку, чиме је спречавао појаву глодарске куге, која је у то време била честа епидемија у Енглеској.³¹

Србију у време Немањића су често узнемиравале разне епидемије (куга, велике богиње, сифилис, лепра, маларија и др.), међу којима су најстрашније и најсмртоносније биле кужне епидемије. У време братоубилачког рата између Вукана и Стевана Првовенчаног, 1203. године „српска земља била је пуна мртваца, мртвих су били пуни двори и куће путеви и распућа, није било довољно гробара да их закопају, већ су их сахрањивали у житне рупе“.³²

На Балканском полуострву црна смрт је 1348. године проузроковала велика пустошења у свим градовима. Али помор није могао да заустави турске пљачкашке походе, који су користећи пометњу постепено освајали област по област. И Срби су искористили пометњу када је од куге умро

31) М. Протић, Б. Павловић, *Како је куга 1837. године ушла у Србију*, Архив за историју здравствене културе Србије, 2, Београд, 1973, 184.

32) Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, Београд, 1967, 202.

Јован Анђел, византијски намесник Тесалије и Епира. Цар Стефан провалио је са великом војском у Епир те заузео Јанину, Арту и друге градове.³³

Продор Турака на Балканско полуострво и непрестани ратови на нашој територији били су разлог да се појаве многе непознате болести, међу којима и куга. Честе епидемије у XV, XVI и XVII веку су десетковале становништво. Током XVIII века Србију је захватило неколико епидемија, међу којима су неке биле веома жестоке.³⁴

Почетком XIX века жестина кужних епидемија на нашој територији слаби; лакши облик забележен је 1803. године, да би се у пролеће 1814. године јавила у свом најтежем облику. Тадашње стање, историчар М. Гавриловић, описује на следећи начин:

„У априлу и мају стање је било већ несносно. Погубљено је много лица сумњивих због хајдучије, многи емигранти, који су се вратили из Аустрије, били су побијени или на-такнути на колац. У Београду, изван Стамбол-капије преко Теразија, призор је био језовит: на све стране људска телеса, на кољу, на земљи, искасапљена и унакажена, око њих чопор паса. Кужни смрад лешина тровао је ваздух.

Свима овим невољама придође још и куга. Кулучари, измучени глађу, зимом, тешким радовима и бојем, падали су

33) К. Јиричек, *Историја Срба*, Београд, 1981, 226.

34) Прва тежа епидемија куге у Србији забележена је 1204. године. До краја XVII века укупно је било 29 тешких епидемија. У XVIII веку забележено је чак дванаест зараза, и то: 1706, 1710, 1717-18, 1730-32, 1736, 1738-45, 1748, 1757, 1759, 1782-1784, 1792, 1794-1798. године. Р. Катић, *Српска медицина од IX до XIX века*, 1967, 216-220. Између 1792. и 1797 године куга је у Београдском пашалуку однела преко десет хиљада људи, а само у 1794. години у Београду било је 4470 мртвих. В. Стојанчевић, *Делатност кнеза Милоша на организацији санитетске службе*, 112.

као снопље у окуженој атмосфери; многи угледнији Срби пали су мучки убијени од Турака. Зараза и глад обухвате најзад целу земљу, косећи неумитно насилнике и потлачене. По селима и по путевима виделе су се турске лешине, које пси и свиње разносе. У априлу и мају умирало је у Београду по десет до петнаест лица дневно; мртваци су ноћу товарени на кола и бацани у Дунав...

Међутим хране је све мање бивало у земљи, тако да се посада морала смањивати; оно што је остало било је бедно и исцрпено болештинама. Елементарне неприлике биле су такве да се с њима даље није могло борити. У половини јула кише и куга учиниле су рад на утврђењима немогућим; велики део становништва побегао је из вароши у поље. У јуну и јулу морталитет страшно скочи. Тринаестог јула, од изласка сунца па до три часа после подне, било је у Београду 78 случаја куге!...³⁵

Куга је захватила и јагодинску нахију, о чему нам сведочи надгробна плоча у дворишту манастира Јошаница. На њој је са леве стране уклесано да је игуман Макарије умро од куге у лето 1814. године у својој 50. години.³⁶ Немамо података колико је живота однела али можемо претпоставити да број оболелих и умрлих и у овом крају није био мали.

У јесен 1814. године зараза постепено јењава, да би почетком и током зиме малаксала и потпуно нестала пред само пролеће, 1815. године. Куга је покосила велики део становништва, како српског, тако и Турака можда више него Срба. Оставила је дубоки траг у народном сећању, јер

35) М. Гавриловић, *Милош Обреновић*, И, Београд, 1908, 71,72.

36) Осим главног натписа (види слику), са десне стране је уклесано: „Риста умре трпије поживе л та 25” по Вуку трпија је болест у којој се много једе (појела те трпија). Д. Дачић, Манастир Јошаница- из прошлости старе Јагодине, Београд, 1971, 44,45.

двадесет и три године касније „само на глас да се око Србије појавила куга, завлада велика узнемиреност и страх у нашем народу“. ³⁷

Током времена у српском народу су настале безбројне приче и легенде о куги. О томе најверније сведоче записи које су оставили Вук Караџић и В. Милићевић.

У неким крајевима кажу да је куга жива као жена (а то особито доказују они који су лежали од ње). Многи су је виђали где иде увијена у белу мараму; а неки приповедају да су је и носили, тј. да она нађе човека у пољу, или сретне где на путу, а где ком уђе у кућу, па му каже: *Ја сам куга, па хајде да ме носиш тамо и тамо* (где она хоће). Онај је упрти на кркаче драговољно (јер већ њему и његовој кући неће ништа учинити) и однесе је без икакве муке (јер није тешка ни мало) куд му каже.

Негде је у облику крупне и снажне жене, са дугом замршеном косом, великих црних очију; има четири прста на рукама без ноката, а ноге су јој као у козе. Све оне станују далеко на крају света где је мало чија нога коракнула. Када Бог одреди да чума мори свет, онда тамо крене једна, која је за то нарочито одређена, да врши службу помора. У помор иде гола, са српом у руци, или са торбом пуном стрела о рамену, којима коси односно стреља старо и младо, мушко и женско. Обично излази ноћу и навраћа у оне куће, гди влада велика нечистоћа. Поред торбе са стрелама виси јој о врату кеса, и у њој књига, у којој се налазе пописана имена свих које треба поморити. На уласку у кућу првога који је у њеном списку, дирне га прстом испод носа и он мора да кихне. Кихне ли три пута, а да му нико не каже *наздравље*, он је готов, и нема му спаса. Кад куга мори, онда јој слабо

37) В. Михајловић, н. д. 14.

говоре куга, него кума или тетка (као да би је тиме умилостивили), нити смеју увече оставити неопране судове; јер она дође у кућу ноћу те гледа да ли су судови лепо опрани, па ако не буду, а она све кашике и чанке изгребе и отрује. Зато кућу треба уредно чистити и судове прати свако вече пред спавање, спремити коританце, млаке воде над ватром, чешаљ да се кума окупа, умије и очешља.

Кажу да се највише боји ватре и паса. Обично тражи крупне и снажне људе, док слабе и нејаке оставља на миру. Понекад зна да умори и жену на порођају, остављајући дете здравим. Више воли плаву и смеђу чељад него црномањасту. Њих мори баш кад је много наљуте и кад су прљави. Верује се да више бије децу и стару чељад, него момке и девојке и чељад средњих година. И данас се могу чути изреке: „купи као куга децу“, „кумићеш кугу да те умори“ или клетве „куга те однела“ и „куга га уморила“.

Кад чума зареди, народ сав претрне од страха. Она ноћу, по селу, дозива по имену људе и казује им своје заповести, или да нешто ураде или да се некога чувају.³⁸

У човеково тело бацил продире кроз кожу, унесен кроз убодну рану и лимфним путем допире до оближњих жлезда. Чак и најмање озледе могу послужити за унос бацила. Удисање прашине, ношење одеће или било какав додир са зараженима, изазива обољење. Инкубација је кратка, од 1-5, ређе од 10-12 дана, а у изузетним случајевима 10-15 часова. Почетни знаци болести су доста нагли, тако да за кратко време настају тешке промене клиничке слике болесника. У случају оздрављења од куге остаје трајан имунитет.

38) В. Караџић, *Српски речник*, Београд, 1898, 322. С. Станојевић, *Народна енциклопедија СХС*, IV, Загреб, 1929, 967-968. М. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд, 1894, 323-325.

Куга је врло заразно обољење које буве са пацова преносе на човека. Са човека на човека преноси се додиром, изметом, мокраћом, испљувком, гнојем, крвљу као и предметима који су били у додиру са зараженима. Узрочник куге *Pasteurella pestis*, има изглед кратког штапића заобљених крајева, непокретан је, аеробан, грам-негативан. Гајењем под нарочитим условима, уз додатак извесних хемијских састојака, кухне клице мењају свој уобичајени изглед и величину.³⁹

Куга се јавља у три различита облика:

– *бубонска* или *жлездана* је начешћи клинички облик. Манифестује се отицањем најближих жлезда месту продора бацила. Отечена жлезда јако загноји и њен сукрвачав садржај пробија кожу напоље. Гнојење траје јако дуго са крвним изливима. Симптоми су главобоља, дремљивост, јака раздражљивост, вртоглавица, свест је помућена. Чести крвни изливи који се у јављају на кожи и ткивима, главни су разлог да се у народу рашири популарни назив црна смрт. Са отицањем заразних жлезда, опште стање постаје све теже. Брза оронулоост, прострација и велика малаксалост са високом температуром, меким, брзим, малим пулсом, честим бунилом и крвним изливима, убрзо доводи до смрти. Смртност је од 70% до 90%. У случају излечења на месту гнојења остаје велики ожиљак.

– *кожна куга* изазива поткожна крвављења и чиреве. На модроцрвеној отеченој кожи избијају мањи или већи инфилтрати који се брзо распрскавају, стварајући на тим местима гризлице са интезивним пихтијастим отоком околине. Клинички ток кожне куге, мада је она настала крвним путем, не спада у најтеже јер је излечење могуће, али не увек.

39) Узрок куге није био познат све до 1894. године. Тада га је пронашао приликом велике епидемије у Хонг-Конгу, француски лекар Јарсен, по коме је и назван - *Јарсенов бацил*.

- *плућна куга* као почетно обољење је најопаснија јер се лако преноси и завршава се увек смрћу. Јак кашаљ, тешко дисање, сукрвавичав испљувак, тешки поремећаји на срцу и крвним судовима, доводе за 2-4 дана до смрти болесника.

- *кужна сепса* је најтежи клинички облик куге, а симптоми се тако брзо развијају да смрт наступа за неколико часова.

Човек је врло осетљив на инфекцију, тако да природна резистенција не постоји. Младе и старе особе оба пола и свих раса подједнако лако оболевају од куге. Ипак, у току епидемије не оболи никад читаво становништво. То није последица резистенције, већ то треба приписати околностима експозиције.

О појави сваког случаја куге или обољења сумњивог на кугу у једној земљи, Међународним санитарним правилником, чији је потписник и наша држава, санитарски органи су дужни да најхитније обавесте суседне земље као и да предузму све неопходне и потребне мере за сигурну изолацију и поуздану заштиту.⁴⁰

У једном опису куге из 1795. године каже се да „они који имају печате по кожи смрде пред смрт као лешине; неки умру напрасно, неки врло брзо, већ први или други дан, но већина умире петог или шестог дана. Многи умиру мирно као кад заспу, неки лежећи на леђима бунцајући и мрмљајући, разбацујући рукама и премећући се. Људи су се разбегали из кућа, па су болесници лежали под ведрим небом, по шљивицима, по виноградима, у шуми, по качарама и сељачким кућицама, сами себи остављени. Болничари беху најгори људи - просјаци и бећари, злочинци и пијанци, скитнице и цигани.“

40) К. Тодоровић, *Акутне инфективне болести са епидемиологијом*, Београд, 1972, 79-88. Медицинска енциклопедија, 4, Загреб, 1969, 187-193. Богдан Каракашевић са сарадницима, *Микробиологија и Паразитологија*, Београд- Загреб, 1969, 452-456.

У истом опису се наводе узроци болести, инкубација и имунитет и лечење куге. Лекари тог времена су се трудили да на разне начине избаце отров из тела, дајући средства за повраћање, знојење и пролив; пуштајући крв и стављајући тесто од хлеба и млека, печени лук и разне масти. Профилактичне мере биле су свакодневно узимање сирћета и знојење у пари. Посебним прописима било је забрањено лекарима и свештеницима да додирују заражене особе.⁴¹

Данас је куга искорењена болест, мада је увек могуће да се јави у неком новом, за нас непознатом облику. Символ је једне од најстрашнијих болести савременог доба, AIDS-а, за коју се каже да је куга XX века.⁴²

41) Опис је остао захваљујући чланку др Р. Симоновића *Куга у Срему 1795. године*, и представља прву стручно описану кужну заразу међу српским народом. Из описа се види да лекари тог времена, иако не познајући узрочнике болести и начин преноса заразе, ипак запажају и описују основне знакове и ток болести. В. Михајловић, н. д., 8, 10, 11.

42) *Политика* од 5. 3. 1994. године под насловом *Куга и даље хара светом* доноси: „Куга је и даље болест која је у току 1992. године однела око 200 људских живота у девет земаља, саопштила је Светска здравствена организација. Куга је у 1768 случајева регистрована у Заиру, Вијетнаму, Бурми, на Мадагаскару, у Бразилу, Перуу, Кини, Монголији и САД-у. Напредак медицине и здравствене неге практично су елиминисали опасност од великих епидемија куге, али у неким крајевима света постоји у ендемијском облику и још увек има озбиљног ризика од ширења заразе, упозоравају стручњаци Светске здравствене организације!” Чувени француски писац Алберт Ками завршава свој роман *Куга* речима: „Бацил куге никада не умире и никада не нестаје, може да спава десетинама година у намештају и рубљу, да стрпљиво чека у собама, подрумима, сандуцима, марамицама и старим хартијама и да ће може бити, доћи дан када ће на несрећу људи и њима за поуку, куга пробудити своје пацове и послати их да угину у каквом срећном граду”. А. Ками, *Куга*, Београд, 1966, 267.

IV

Куга се приближава

Појава куге у Турској и њен пут ка Србији. Кнез Милош појачава санитарски кордон на граници према Турској

У разним историјским раздобљима куга се појављивала у Турској, било по унутрашњости, било по лукама дуж анадолске обале. Неки крајеви били су права ендемичка жаришта, а једно од њих се налазило на Цариградском друму, између Ниша и Пловдива.

Убиствени бацил куге је из Египта пренесен у европски део Турске и дуж целе анадолске обале. Већ у пролеће 1836. године захватио је Цариград и Једрене немилосрдно косећи становништво. Ускоро су сви градови на Цариградском друму ка Србији били изложени убиственој клици. У другој половини новембра 1836. године забележени су први смртни случајеви у Пиротској нахији, тада удаљеној на само два дана хода од српске границе. До краја године куга захвата и Солун, Скопље, Дубницу, Прилеп, Лесковац и Ниш. Зимско време омело је даље ширење епидемије. Но, почетком пролећа 1837. године зараза се распламсава, највише у Нишу и Пироту.

Извештаји који пристижу у Србију су узнемиравајући. Четвртог априла Риста Рома јавља кнезу Милошу да у Пироту сваког дана по двоје, троје људи умире, али да неки мисле да је куга, а други, да је колера.⁴³

43) АС, КК, I,179.

Извештај Аврама Петронијевића писан у Алексинцу 22. маја⁴⁴ потврђује страховања:

„Овде дошавши, нађем у карантину сина хаџи-Нешина, који ми каже да је у Пироту велика куга и да га је отац послао нарочито овамо да нам о овом случају јави. Иста куга свирепствује и у Софији и по околностима онамошњим. У Цариграду, одкако је врућина настала, почела увеличавати се. Јутрос дошао је у карантин и један трговац Серезлија, који каже да су сва села сереска, неврокопска и дупничка разбегнута по планинама и да свуда стоји писак и јаук од жена за умрлим сродницима, и кад је прошао покрај Пирота, разумео је од сељака да је из вароши почела већ се простирати по селима. Други један трговац из Битоља каже да онамо у Врању и Лесковцу још је нема, но да има у Приштини и по Косову“⁴⁵

Свакодневни извештаји који стижу у јуну, јулу и августу, пуни су алармантних вести. Куга је све жешћа и шири се на све стране. Број жртава из дана у дан све више расте. У Нишу и Пироту зараза поприма стравичне размере. Дневно умире више десетина, па и стотину људи. У Лесковцу, само у једној кући петоро је умрло; у Нишу умире и по сто душа на дан; у Пироту је само за један дан „92 христјана и 36 Турака умрло“⁴⁶

44) Сви датуми у књизи дати су по старом календару.

45) АС, КК, I, 206.

46) АС, КК, I, 256, 262, 302. АС, ЗМП, 2388, 5428. Т. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, 232. В. Михајловић, н. д. 90-91. Куга је у Нишкој, Пиротској, Лесковачкој и Врањској нахији трајала до краја 1838. године. Ниш који је имао нешто мање од 30.000 становника, изгубио је више од половине својих становника, око 19.000. Б. Куниберт, н. д. 510, 516. У Пироту је куга преполовила становништво (4.000 мртвих). Борислава Лилић, *Историја Пирота и околине*, I, Пирот, 1994, 89.

Брзо и одлучно изграђивање карантина, о чему смо већ говорили, као и санитарско-полицијског кордона⁴⁷ око српско-турске границе било је од највећег значаја за Србију. Још од првог извештаја да се куга појавила и да се приближава, кнез Милош предузима читав низ неопходних мера да спречи уношење куге у Србију. Двадесет осмог новембра 1836. године издаје наређење Авраму Петронијевићу:

„Примили смо три Ваша писма из Алексинца, једно од 25. тек. и повољно нам је све што о карантинима тамо уређујете. Будући пак да се чума ето врло приближава, то препоручујемо Вам да карантин на 5 дана и 5 ноћи дигнете, и то како у Алексинцу тако и у Брегову.

Што се тиче момака, које желите умножити, не три, но шест узмите, и само за тим настојте да се унесеније болести предупреди, па шта коштало да коштало, и било кому противно или не било. Јер Ми циљ гледамо, а не неколико људи, макар би њин интерес у чему и штету имао... Препоручујемо Вам да се постарате околу заведенија овог карантинског и кордонског, не штедећи ништа и не мотрећи ни на чију угодност. Сачувај, Боже, да се болест унесе, ништа се урадити не би могло.

47) Санитетски кордон представља земљишни појас од 50 до 500 метара ширине, зависно од конфигурације терена, дуж саме државне границе, било суве или речне, Србије према Турској. На њему је подигнут дуги низ караула и чардака, обично на узвишењима, удаљених на пушкомет једна од друге, у којима су наоружани стражари имали смештај. Њихов задатак је био да будно пазе да нико живи, било људко биће или домаћа животиња, не пређе са турског на српско подручје. Ако би неко хтео да пређе, упућиван је у најближи карантин. У случају да је ухваћен да је већ прешао у Србију, онда је стражарно спровођен до најближег карантина, где је морао да издржи одређено време. У случају противљења страже су имале строго наређење да стрелају ухваћене на лицу места. Т. Ж. Илић, *Санитетски кордон хабсбуршке монархије поред државне границе према османлијској царевини*, 700 година медицине, 322.

Ако видите да опасност све већа и већа долази, или ако се уверите да је истина куга у реченим местима, подигните карантин на 10 дана, јер смо ми већ разгласили да је карантин наш 10 дана.⁴⁸

Кнез Милош је памтио ужасе и страхоте које је Србија претрпела 1814. године. Предосећајући каква би несрећа могла да задеси новостворену државу ставио је сав државни апарат у приправност за борбу против куге. Сваки његов татарин, изасланик и чиновник, који је послом ишао у Турску, морао је, поред основног задатка, да сазна што више података о кретању заразе, у свим областима кроз које је путовао, и да о томе лично извести кнеза. Осим њих, у многим турским паланкама и градовима, Милош је имао и своје личне поверенике - обавештајце, који су му достављали извештаје о кретању куге.

Пошто је предузео све ове мере, кнез Милош је издао наређење да се цела граница према Турској опкопа шанцем, тако да нико није могао проћи а да га не примете многобројне пограничне страже. На свакој стражи била су по два, три војника и исто толико сељака, над којима је заповедао по један буљубаша. На неким местима, где је између стража било веће растојање, били су подигнути пикети са по два војника. Ове многобројне страже контролисане су честим патролама. Истовремено је обнародована наредба, којом је смртном казном запређено сваком ко би се усудио да ма где преко шанца покуша да пређе у Србију, осим на за то одређеним путевима, на којима су се налазиле привремене болнице и карантини.

Новине Сербске од 6. фебруара 1837. су објавиле:

„Кордон је крепак, што игда крепчији може, и по мери опасности унесенија болести у Србију, која је предстојала,

48) АС, КК, I, 139.

тако је строг, да стражари Сербски пуцају на људе, и на мар-ву, која би на границу Сербску наступила, и има случајева, гди је више стоке убијено, и људи рањено.⁴⁹

Куга је све ближа и бешња. Народ у Србији, страхујући, почиње да се припрема за бежанију, на север у Аустрију или у планинске и неприступачне пределе. Претила је опасност да све што је урађено на стварању младе државе, пропадне, чиме би се земља уназдила за много година.

Даље мере које кнез Милош предузима су још строже и енергичније. Двадесет другог маја 1837. године наређује да се алексиначки Карантин подигне на 15 дана за оне који долазе из крајева у којима нема куге, а за оне о којима се зна да у њима има куге да одлеже у карантину 20 дана. Пограничним старешинама окружија гургусовачког, алексиначког и крушевачког наређено је да кордон дуплирају, да не долазе на скупштину, и да на свакој стражи поузданог буљукбашу поставе, који ће чувати од уношења куге.⁵⁰

Због ширења узнемиравајућих и лажних вести, да би се народ смирио и упознао са предузетим мерама спречавања уношења куге, у *Новинама Српским* је неколико пута излазило званично обавештење о стању здравља и кретању епидемије. *Новине Србске* крајем јула 1837, извештавају:

„Стање здравља по целој Румелији је врло бедно и тужно. Свуд се распрострела куга и свирепствује ужасно... Што се Србије тиче, благодарие буди промислу божиему, у њој стање здравља сасвим пожелателно. Бдителност светлејшег Књаза и господара нашег предупредила је унесеније кужне болести у Отчество наше. Кром тога, што су карантини и кордо-ни по граници урађени, што је кордон од времена многијет распространенија куге по Румелији и приближенија њеног

49) В. Михајловић, н. д., 83.

50) АС, КК, I, 206.

к граници сербској удвојен и утројен најновиим решенијем књажеским - сва је граница сербска сува од стране турске заграђена заградом крепком, или здраво засеченом шумом, где горе по граници има, ово јаким врљикама, гди горовито није, покрај које заграде свуд је са сербске стране пут окрчен и очистћен да стражари онуда лако пролазити, и ако би се заграда где порушила, приметити могли; дакле, међутим, страже не на велика удаленија непрестано чувају да не само човек но ни животиња на границу не наступе. Мере ове енергическе, предузете од светлог књаза нашег, као и позатварање свију састанака погранични и налог књажески да се сви кордонски и сами воени комнаданти за време ватре ове неодступно на граници налазе - биле су и јесу препјаствије унесенија чуме у Србију, која заиста границе отечества нашег наступила није, и ако Бог да, и неће. Таковим начином радовати се можемо да смо промислом Бога и бдителностију Књаза од заразе ове сасвим сачувани, премда предохрана ова много заиста и коштају.⁵¹

Биле су ово умирујуће вести за узнемирено становништво. Тада се још није знало да је убиствени бацил куте почетком јула месеца већ ушао у Србију!

51) „Новине Сербске” од 31. јула 1837.

V

Улазак и ширење куге

*кобна грешка - куга путује Цариградским друмом -
др Нађ долази у Србију - размере епидемије*

Када су 6. јула из Битоља преко Ниша у Алексиначки карантин стигла педесет три турска низма (регута), никога то није превише ни забринуло, ни узнемирило, јер је била редовна појава да се виђају војници који иду у прекоманду у Београд. Регути су стигли пешке, измучени строгошћу официра који их је водио и изнурени од дугога пута. Карантински лекар Хајнрих А. Мајнерт уредно их је прегледао и упутио на издржавање петнаестодневног карантина. Млад и неискусан лекар, Мајнерт је направио огромну грешку, која ће имати трагичне последице. Требало је да обрати много већу пажњу наridoшле војнике, самим тим што су долазили из заражених крајева у којима је куга већ увелико беснела.

Тринаестог дана од доласка у карантин умире један турски војник. По налазу др Мајнерта у „следствију грознице попуштајуће, без знакова куге источне“. Сутрадан, 20. јула, умире још један војник. Лекарски налаз је исти, као и у претходном случају: „...потпорна грозница која је праћена слабошћу и чежњом за завичајем, а појачана хрђавим поступком на путу“. Одбијајући да послуша савете српских службеника, који су исту болест већ видели 1814. године, др Мајнерт чини још једну, недопустиву медицинску грешку.

Са истим симптомима болести у одреду су била још тројица војника. По истеку карантина, 21. јула, др Мајнерт издаје целом одреду од 39 војника уредне папире, са пропусницом за кретање Цариградским друмом ка Београду. Најболеснији међу њима умире исте ноћи испред Ражња, где је и сахрањен, док су остали ноћ преспавали у Ражњу. Сутрадан су наставили путовање и преко Ђићевца, Параћина и Ђуприје стигли у Јагодину 24. јула. Између Ђуприје и Јагодине умиру још три војника, које остали покопавају „поред пута у њиховим дроњцима“. Већ уморни од напорног пута, преноћиште су нашли у јагодинској *механи код Стамековице*.

Изјутра, 25. јула кренули су за Београд. Са турским војницима путовао је и неки Цинцарин, кобилар из Битоља који је кренуо у ваљевско окружије да пазари кобиле и који се негде око Јагодине одвојио.

Прве недеље по проласку низама кроз Јагодину појавила се нека *необична болест* од које су се разболели власник механе у којој су Турци преспавали као и његова мајка, која умире 2. августа. До 16. августа умире још неколико људи од ове *непознате болести*. Тек тада јагодинске власти опширније извештавају кнеза Милоша и Совјет.

Остаје нејасно питање зашто су градске власти тако касно послале извештај о појави ове болести. Можда су желели да појаву куге забашуре или да сачекају да Милош сазна немилу вест из извештаја неког другог окружија или, једноставно, нису били сигурни, непрестано сумњајући да ли је то куга, или нека друга болест.

Било како било, да кнез Милош половином августа још ништа није знао о појави куге, видимо из расписа упућеног 15. августа комаданту Средоточне војне команде у коме стоји:

„Куга се приближава граници и већ се у Нишу појавила, то је затражио од цесарске власти једног способног контумацијског

чиновника који би предузео све мере да се предупреди даље уношење куге у земљу. На његов захтев дошао је земунски контумацијски лекар, Карољ Нађ, који ће прегледати карантине и на граници кордоне“.⁵²

Желећи да осигура своје границе, да се увери и упозна са предузетим мерама свог јужног суседа, Аустрија се није дуго премишљала. Истог дана у Србију је послат искусни лекар Земунског карантина, Карољ Нађ, који је у Крагујевац стигао 15. августа. Одмах по његовом доласку Милош је наредио Авраму Петронијевићу, који се тада налазио у Алексинцу, да припреми карантин и све кордоне за дочек др Нађа:

„Препоручујемо вам, да собу једну за доктора Нађа тамо очистите, показавши му све, како код нас у карантину постоји. Дајте испунити све, што би год он за добро нашао у карантину урадити, макар и до грађевина стало, нека би се засад само од дасака или од колеба градити морало.

Он ће потом и границом проћи, да кордоне обиђе и ми пишемо војеним командантима, да, кад би на коју границу наступио, даду му своје ађутанте за спровођење. Настојте дакле с овим доктором, да се мере могућне предузму к предупређенију унесенија кужне заразе.

Петронијевићу, имали би сте, наравно, посла и овде; но тамо нам је сад посао најпречи. *Зато пробудите тамо, и чувајте, ама да ни врана пролети.* Учините наредбу, и да у карантину све у свом поредку буде, да доктор Нађ све наиђе као што ваља.“⁵³

Два дана касније, 17. августа, све је много јасније. У размаку од неколико часова кнезу Милошу пристижу извештаји из Јагодине, Ражња и Ваљева. Истога дана Кнез отказује све

52) АС, КК, XXV, 270.

53) АС, КК, I, 288.

своје послове, чак и предстојеће војне маневре у Пожаревцу „због појаве куге у Јагодини, па он мора да предузме све неопходне мере“.⁵⁴

Плашећи се да ће куга захватити и Београд (где се налазила кнежева породица), Милош је наредио београдском старешини Алекси Симићу да сместа саопшти београдском Везиру да су турски низами пренели кугу у Јагодину и да одмах треба прегледати остале низаме, који су стигли у Београд.⁵⁵

Истовремено шаље и наређење Авраму: „Будући да се куга и у самој внутрености Отчества Нашег а имено у Јагодини појавила, по случају пролазка кроз њу проклети Низам Турски, то и препоручујемо Нашему Алексиначком Карантину, да период Карантински на 6 недеља подигне“.⁵⁶

Сва остала Исправничества су обавештена о уласку куге у Србију, са строгим наређењима да се затворе све скеле на Морави, да се поставе страже по друмовима тако да нико не може доћи из правца Београда, Јагодине и Ћуприје.⁵⁷

Борба против куге је почела.

Осамнаестог августа „Новине Сербске“ су објавиле:

„Стање здравља у Србији значајно променило се, и постало врло узнемирително. Колико се Правленије старало уведенијем Карантина и укрепљенијем погранични Кордона препјатствовати унесеније кужне болести у Србију, сва усиљенија његова, која су досад, при свој и изблиза грозившој опасности, најпожелателнијем средствима увенчана бивала, сад су одједанпут сасвим осујећена. Низами турски, кои из Румелије у Београд у Гарнизон долазе, унели су у Србију

54) АС, КК, XIX, 537.

55) АС, КК, VI, 987.

56) АС, КК, I, 291.

57) АС, КК, XXI, 1935. КК, XXVII, 875.

ову заразу, и то мора се признати, неосмотрителностију, или неспособностију карантинског Доктора у Алексинцу, Доктора Медицине Мајнерта, који је пустио ове низаме из карантина да слободно иду.

На све стране послани су људи, да испитају, да се не буде болест ова још на ком месту појавила, и да се мере строжајше предузму. Јагодина и Београд, будући су низами у Београд отишли, затворени су, соопштеније је с другим местима сасвим одцепљено, да би се зараза ова само час пре у почетку свом угушила. Међутим сасвим је извесно да је Алексинац совршено здрав. У Јагодини Г. Доктор Нађ седи помешан, и Власти наше имају Књажески Налог, сва могућна средства, која би он у свом обстојателству захтевао, на руку му дати.

Светлејши Књаз узда се у Бога, у бдителност своји власти и у осведочено послушаније народа Србског, да ће се зараза наскоро угушити, но само се за Београд страшио, ово што је варош многољудна и врло сбијена, ово што је тамо смеса разни нација, Турци, Евреји и т. д. особито, што су у граду заражени низами“.⁵⁸

На сву срећу Београд је остао поштеђен од епидемије.⁵⁹
Сутрадан, 19. августа, *Новине Србске* доносе:

58) В. Михајловић, н. д., 100, 101.

59) Аутентично сведочење доктора Кунинберта : „Већ је било протекло двадесет дана од кад су турски обавезници стигли у тврђаву, а ни српски ни турски лекари, који су у заједници обилазили и прегледали болеснике и лешеве оних који су умрли, нису ни код једног од њих наишли ни на најмањи траг болести од које се стрепило. Умирен овим извештајима и налазећи да је ова предохрана у будућности излишна Милош је наредио те је дигнут здравствени ланац и допустио грађанима београдским да могу опет општити с осталом Србијом. Б. Кунинберт, н. д., 514, 515. Комадант Средоточне војне команде је 6. септембра наредио: „да се сви друмови око Београда отворе и Страже поскидају, да људи могу слободно долазити и одлазити, будући је Богу благодаренију у овом крају све здраво“. СВК, 679.

„Овај час приспеле су вести, да се куга и у Ражњу појавила, као у месту првом до Алексинца. Мере су и тамо предузете, и није опасно, будући је место мало и немногљудно. Исто тако стиже непријатна вест и из окружија Ваљевског, да се кужна болест и тамо у Срезу Колубарском у два села, појавила”.⁶⁰

На основу извештаја пристиглих до 20. августа, може се закључити да се куга појавила у следећа четири окружја:

- *ћупријском*, где је захватила само варош Параћин,
- *алексиначком*, у Ражњу и селима Ђићевац, Радошевац, Варош и Пардик,
- *ваљевском*, у два села колубарског среза, Брежде и Осеченица⁶¹, и
- *јагодинском*, где је стешњена у самој Јагодини.

Хитне и енергичне мере предузете од стране локалних власти и државних органа допринеле су да зараза не поприми шире размере и захвати целу Србију. Следећа три месеца уследиће драматична борба са невидљивим непријатељем.

60) В. Михајловић, н. д., 101.

61) У ваљевски округ је куга стигла посредством већ споменутог Цинцарина, који се у Брежди разболео, умро и друге „окужио”. Драгољуб Дивљановић, *О појави и сузбијању куге у округу ваљевском, 1837. године*, Acta historica, МСМLXII, Београд, 1962, 89, 91.

VI

Куга у Јагодини

Август

Прва кућа у Јагодини у којој се појавила куга била је, већ споменута механа Николе Стаменковића⁶², у којој су преспавали турски низами. Одатле се пренела на најближег суседа, на кућу Милете Аџића, чија је мајка Тодора неговала већ оболелог Николу. Она је умрла 6. августа, и то је прва жртва наступајуће епидемије.⁶³

Предузимљиви старшина вароши Стевча Михајловић је одмах „с ретком хитрином предузео потребне мере, те је одмах здравственим ланцем потпуно издвојио заражену кућу и забранио становницима градским, да ма куд смеју излазити”.⁶⁴

До 16. августа умиру Милетина сестра Стана и трогодишњи син Светислав. Тек тада је јагодинско „исправничество под Н. 1196 високославноме Совјету рапортирало и рапорт исти реченог дана у 9 сати у Крагујевац послало”.⁶⁵

Садржај овог првог извештаја гласи:

„24 Јулија ове године, прошло је кроз Јагодину у Београд 36 низама, међу њима било је болестни и један је умро у Баг-

62) Никола је први оболео и један је од ретких који је кугу преболео .

63) До 19. августа страдала је шесточлана породица Милете Аџића, као и њихов слуга Вучко.

64) Б. Кунинберт, н. д., 512.

65) АС, КК, XIII, 195.

рдану, од какве је он болести умро нисмо могли дознати, а по одлазку њином на неколико дана поболе се меанџија у чијој су механи низами на конаку били и Милете Аџића мајка, у првој до меане кући, меанџији је изашло на препони нешто а Милетиној мајци под мишком. Меанџија је и сада жив и прилика је да ће оздравити, а Милетина мајка је умрла. Сем тога још једна жена и дете разболели се, детету на грудима а жени под сисама нешто изишло, обоје су умрли“.⁶⁶

Следећи рапорт Исправничества од 18. августа је још обесхрабрујући.

„Сад пак с највећим страхопочитањем усуђује се Исправничество вашој светлости до знања да је болест од 16. тм. досад и даље распрострала се. Васка калпације жена била је болесна и умрла је, а у болести породила се и бабице њене, бабе Јовке унуче, дете мушко од 6 година поболело се 17. и изишло му је рана на куку и лежи и сад осим тога умрло је Милете Аџића (Милетина мати умрла је од речене болести), дете мушко, но г. доктор уверава да није извесно да је чуму лежало, а сестра Милетина која је по известију Исправничества поднешеном високославном Совету болестна сад је јошт и већма оболела, под десном сисом изишла јој рана и по уверавању г. доктора не може дуго живети. Такођер и сам Милета поболео се је и под мишком изишло му је. Притом преко пута код Милетине куће поболело се је служче г. Велисава и у фантазији је, а други знаци чуме нису на њему се појавили, осим тога нигди досад болест се појавила није.“

У међувремену је у Јагодину 18. августа стигао и др Карл Нађ на путу за Алексинац. Требало је да у Јагодини промени запрегу известивши се преко Исправничества о појави болести, на молбу Аранђела Милосављевића „поодио је бол-

66) В. Михајловић, н. д., 99.

не и нашавши да је болест опасна задржао се својевољно у Јагодини за надгледати болнике и предупреджавати да се болест *распростирала неби*“.⁶⁷

Резултат медицинског прегледа сазнајемо из извештаја др Нађа, кнезу Милошу писаног сутрадан, 19. августа. Он обавештава Милоша да је стигао у Јагодину, да није могао да дозна које су то две заражене куће о којима је још у Земуну чуо, те да му их је показао сутрадан лично Аранђел. По симптомима болести не може да закључи са сигурношћу да је куга у питању. Учинио је на брзину све што је било могуће: затворио је пет кућа, као и саму варош, све док не прође опасност *а она је угрожена и самим тим што овде постоји обичај да рођаци љубе мртваца*. Потребна су му два служитеља. Милоша умољава да изда Исправничеству наређење да му у свему буде при руци. Пут за Алексинац одлаже. Нада се у Бога и Кнежеву помоћ, а он свој труд неће жалити ни штедети. На крају га моли да његовом надлештву у Земуну пошаље извештај о њему и о томе како ствари стоје.⁶⁸

Истог дана из Крагујевца у Драгоцвет⁶⁹ стигао је командант Средоточне војне команде, пуковник Арсеније Андрејевић. Ту су га већ чекали потпуковник Живко Шокорац и кнежев ађутант Петар Радојковић, после чега су сви дошли у Јагодину. На брзину је организован састанак коме су присуствовали сви чланови Исправничества, старешина беличког среза Стевча Михајловић, неколико јагодинских кметова и др Нађ. Након упознавања са ситуацијом утврђене су строге унутрашње и спољашне уредбе којих су сви морали да се придржавају.

67) АС, КК, XIII, 195.

68) АС, КК, XII, 887. Писано на немачком, 2 листа.

69) Драгоцвет је село на брду, 6 километара од Јагодине према Крагујевцу.

Све заражене куће стављене су под стражу, сви здрави који су били у контакту са зараженима издвојени су и смештени, по докторовој наредби у посебну кућу, а за „болесне наредили смо такођер једну кућу, да како се који разболи, да се одма у исту као у *шпитаљ* однесе и онде лежи“. Исправничество и црква су затворени за рад са странкама да се не би народ окупљао. У самом Исправничеству успостављена је дезинфекција писама кађењем.⁷⁰ За надгледање предузетих и утврђених мера у самој вароши остали су Аранђел и Стевча. На тај начин су успостављене основне превентивне мере при чему је цела јагодинска варош претворена у карантин.

Што се спољашњих уредби тиче, варош је опкољена са свих страна, тако да нико није могао да излази нити да улази а да га многобројне страже не примете. Око вароши су ископани шанчеви и постављене барикаде са наоружаним стражарима. Посебна пажња посвећена је спречавању мешања Јагодинаца са околним селима.

Пут између села Вољавча и Винораче је стављен под стражу којом је командовао пуковников поверљиви момак Јевта. Главни друм према Ћуприји обезбедио је на Гиљу капетан Стеван Недељковић са својим момцима.

70) Кађење писама обављано је у специјалним пећима, при чему су претходно писма избушена шилом или врхом ножа, па хватана ракљама и тако ношена на кађење. Затим је у левом горњем углу стављана је ознака „чисто“, што је значило да је писмо очишћено и дезинфиковано. „Кужни кад“ је справљан од 1,5 фунте ситно истученог сумпора, исто толико шалитре и 6 фунти пшеничних мекиња; све то добро помешано. С. Петковић, *Дезинфекција писама у провизорним карантинима и кордонима у време куге у Србији 1837. године*, Acta historica, 1-2, IV, МСМЛXIV, 58. Сва прегледана писма у Архиву Србије из Јагодинског окружја су избушена, што значи да нису претходно отворана па кађена. С. Петковић претпоставља да су мере за дезинфекцију писама врло брзо успостављене и у Драгоцвету, одакле су писма затим слата за кордон у Букуровцу, као једином месту уласка у Крагујевац.

Село Драгоцвет је претворено у неку врсту главног штаба одакле су пуковник Андрејевић, потпуковник Шокорац и ађутант Радојковић пратили развој ситуације. Из јагодинске мезулане дотерано је, по докторовом одобрењу, двадесет коња голих и без седала, улара и остале опреме. Њима је ишла целокупна преписка са кнезом Милошем и осталим надлежним органима.

Издато је наређење да се скеле на Морави у селима Обрежу, Варварину и Јасики, као и мост на Морави сместа затворе.

На састанку су уговорена два места за нужну потребу и састајање и то од стране Темнића на Лугомиру; а од стране Левча, више гробља, до плота, на винорачком путу.⁷¹

Све ово урађено је до 19. августа, што нам сведочи о ефикасности и несребичном залагању државних и локалних органа власти, појачаних изузетно способним и самопрегорним др Карлом Нађом и његовим помоћником Костом Јовановићем. Рад др Нађа заслуживао је највише похвале, које власти нису штеделе у својим извештајима кнезу Милошу. Оцењујући га као одличног лекара чудили су се зашто он не пије ни црно вино, ни ракију, већ само тражи да пије бело вино.

Спровођење свих ових мера није текло без извесних проблема. Поједини варошани, изгубивши главу, решили су да насилним путем пробију стражу и побегну из вароши. Неки су чак користили насталу ситуацију покушавајући да опљачкају затворене куће, а било је и таквих који су све ово за шалу држали, зафркавајући се са постављеним стражарима.⁷²

Долазак Аврама Петронијевића изазвао је прве веће инциденте у вароши.

Стевча ове догађаје описује на следећи начин:

71) АС, КК, XII, 869. Стевча, *Мемоари*, 106.

72) АС, КК, XII, 870, 877.

„Тако је овде дужност њиова била да најпре Аврам изведе своју фамилију и Милетину, из Јагодине. Пак онда стражу оног часа поставе око целе Јагодине... Но Јагодинци у први мах тако се узбунише, те прскоше куд који, по виногради-ма, по кукурузима, по башчама, по ливадама. Све куће и дућане позатвараће и нигде никог. Само оне куће, гди се чума већ примјетила, са стражама их уздржасмо.

Томе је бегању узрок уклањање Аврамове и Милетине⁷³ фамилије. Сви су у глас викали: А зар они да остану живи, а ми да помремо? Куну их, вичу, псују а мене строго заповеђено да поредак одржавам, да се наредбе докторске повинују, слушају и врше, да сваки својој кући пребуде, да се један са другим не мешају. Сад помислите моје трчање и ноћу и дању с писарем Јевтом и три, четири пандура, вичући на Јагодинце, враћајући их натраг у варош. Но они удружили се на гомиле, гомиле, па као да ће да сви помру, решили се страже отерати и у села продрети. Но ја слободећи, претећи, показивајући им, да је моја фамилија код куће. Све једно, они то не верујући, долазили су до плота кућног и извикивали да виде. И тако сам заповедио, својим домаћим, да одма излазе, са све децу, да их виде. Те се тако многи поврате, а многи још не могу да се по кукурузима изнађу“.⁷⁴

Пуковник Андрејевић, не спомињући праве разлоге, о исто-ме обавештава Милоша: „Стевча је изашао око Јагодине, те народ јагодински јошт сбија, а ми по издаље враћамо, но ни Стевчу у помешај не пуштамо“.⁷⁵

73) Милета Радојковић, кум Аврама Петронијевића, је био први и највиђенији старешина у Јагодинској нахији. Обављао је највише државне дужности као поверљив човек кнеза Милоша. Био је вођа народне буне 1835. године, која је по њему названа „Милетина буна“. Но, и поред тога Милош га је 1836. г. одредио за члана Совјета за „Уредбено оделеније“, а 1837. г. сада већ „полковник“, постављен је за члана „Књажеског Совјета“.

74) Стевча, *Мемоари*, 106.

75) АС, КК, XII, 869.

Невоље се још више увећавају бекством неког Ђоке асурције, који је са још десетак Јагодинаца растерао једну стражу која је чувала главни јагодински друм. Када је 20. августа Милош обавештен о овом, побеснео је и наредио Стевчи „да се незадрживо постарате макар где реченог преступника Ђоку да нађете и његову главу овамо нама пошаљете, ако желите, да ваша читава на раменима остане. А дружину његову сву десеторицу тврдо окујте и под стражу турите“.⁷⁶

Ово нам речито говори о Милошевем карактеру, јер он у свом бесу, не размишљајући о последицама, тражи да му пошаљу одсечену главу, можда зараженог бегунца, па чак и Стевчи прети истом казном.

Не можемо замислити Стевчине муке да пронађе одбеглу дружину:

„Одма, онај дан ваздан, по виноградима, по пољима, по кукурузима, истаживали смо тога Ђоку, са момцима и писаром. И покажу нам да је у кључу лугомирском, те ону ноћ баш у свануће, пешице са оним, који зна где се налази. Кад (ми) онамо ближе (а он) ватру наложио под једном врбом, па једно дете његово мало онде заспало, а он негди у кукурузу у мраку. Те тако сад не знам гди је; а већ он о својој смрти разумео је био. А кад су га повратили из кукуруза натраг, он у Јагодину пребегне. И сву ноћ пречувамо ту док не сване, да би се појавио. А он, кад би баш пред зору уграби дете са собом и побегне. И један га пандур смотри и због детета не сме да га гађа. Те смо га јурили до у Јагодину, где је безљудно, као пустиња. Сваки се у својој кући чува. Овде га у Јагодини с доста труда уватимо и на Брегу црвеноме више гробља убијемо. И Књазу рапортирамо и питамо за главу Ђокину“.

76) АС, КК, XII, 872. Стевча, *Мемоари*, 106.

Сада је у сасвим другом тону Милош одговорио:

„Љубезни Стевча,

Одобравајући вам поступак ваш саобшчени нам рапортом вашим од 22. тек. у призненију убијеног преступника налога нашег, Ђорђа асурџије и друштва његовог неке ухваћене и оковане, а неке хватајући се имајући, препоручујемо вам: да главу убијеног Ђорђа овамо не шаљете, но да ју закопате; а друштво његово непохватано похватате и све окујте и под тврду стражу метнете.

Даље препоручујем и то, да узрок погубљења Ђорђевог како представничеству, тако и варошанима саобштите, придодавши и то, да ће сваког преступника оваква казна стићи. И за то, нека се свако узме у памет, и ово нека му довољан пример буде. И исправничеству изјавите налог наш, да добро на издате од нас уредбе мотри и свакога на извршеније пооштрава, које нека и вама дужност буде”.

Исправничество је већ сутрадан издало *Прокламацију* житељима јагодинским, у којој се они обавештавају да је кнез Милош најстроже наредио да се сви придржавају издатих уредби и поштују постављене страже, у противном *ко би на страже ударио, ове ће на њега пуцати и ако га не згоде, такови ће бити забележен и после ухваћен и стрељан бити.*

Иствремено страже око Јагодине су добиле још строжа наређења са лично Кнежевим налогом *да на сваког пуцају, који би се усудио, да на стражу удари, а кога не би згодиле да га забележе, па да се хвата.*

За надгледање ових, још строжих мера, одређени су Стевча и Аранђел у самој вароши, док су на околину пазили Шокорац и Петар Радојковић.⁷⁷

77) АС, КК, XIII, 196, 197. Стевча, *Мемоари*, 107.

По првобитној замисли др Нађа, требало је Јагодину одвојити од збега, који се налазио по околним пољима и кукурузиштима. До тога ипак није дошло, јер су се сви одбегли до 28. августа „повратили домовима својим у варош, гди су јуче и ономад чистећи куће, авлије и сокаке, спремајући се к Карантирању“.⁷⁸

Тако је Јагодина постала заточеник црне смрти. Невидљиви непријатељ претворио је варош у пустињу. Страх се увукао у људе, прозори и врата на кућама су замандаљени, сокаци су опустели, пијаца се умирила, кафане су затворене. Цела варош је ишчекивала, јер нико није знао ко је следећи, на кога ће судбина уперити прст. Једино су даноноћне патроле обилазиле варош, убијајући псе и мачке у зараженим махалма.

До 22. августа умро је 11 људи, троје је оболело, док се под стражом у зараженим кућама налазило 24 људи.

Мртви су сахрањивани на посебном кужном гробљу, које се налазило „ниже џамије у једну башчу гди нико не иде“.⁷⁹ Оно је ограђено трњем тако да нико сем гробара није смео да улази. По докторовом наређењу сахране су вршене без опела и без присуства родбине и пријатеља. Место је означено једним великим крстом, који су гробари поставили насред гробља. Лешеви су најпре посипани кречом па тек онда закопавани.

Пошто нико није хтео да се добровољно јави као гробар, по Милошевом наређењу од 22. августа унајмљена су „4 копиоца кужних мртваца“, са платом од 50 гроша на дан.⁸⁰

79) АС, КК, XII, 875. Гробље се налазило на месту изван вароши, на путу према селу Пањевцу. Касније је постало власништво Црквене општине јагодинске, а на њој се данас налазе тзв. „тенковске шуме“. Онај део црквене њиве који је остао иза данашњих грађевина дуго времена је у народу зван „чумно гробље“. М. Милошевић, *Белешка о прошлости јагодинских цркава*, (у рукопису), Светозарево, 1966, 16.

Свакодневни извештаји јагодинског Исправничества од 23. до 27. августа говоре нам да се болест све више распростире.

Шокорац и Пера јављају 24. августа кнезу Милошу „да се нов кужни догађај, у кући Симе Милића мумџије, који је поболоо, догодио, и да је у конопљи код џамије нађен је један мртав момак из Врање, 20 година стар, а биљеге никакове на њему нема, осим што је сав модар“.

Кнез Милош, незадовољан вестима „тим више, што се на со-каку човек мертав нашао“, препоручује да се све силе и средства употребе „како се никаква соопшденије из Јагодине напоље догодило не би, да се само и села не заразе. Исто тако пак и у вароши да се строжајше мере набљудувају у чувању заражених кућа, да се не би ни у вароши куга даље распростирала“.⁸¹

Аврам Петронијевић је 25. августа, из Ђуприје дошао у Јагодину, где је „на пространом месту пред Димитријевом кућом, како Г. Доктора и Латова, тако и чланове Исправничества с неколико кметова, који су се онде нашли, изазвао преневши им сва наложена упутсва кнеза Милоша. Др Нађ га је обавестио о томе да су Јагодинци почели да се придржавају његових савета и наредби, о чему је он већ известио Милоша. Сутрадан су Аврам и др Нађ отишли у Параћин, да би и тамо „како изнутра, тако и споља наредбе учинили, за предупредити даље распростирање кужне заразе“.⁸²

80) „Ови ће гробара дужност бити, осим копања раке, која ће што год дубље може бити копати, најпослед од 3-4 аршина дубока, и носења мртваца, које ће на носилима од дасака начињеним носити, и оне болне који се од исте болести разболу послуживати, као воду донети, ватру наложити, и јоште што он поискавао буде набавити му; које ће они радити свагда под надзирањем они стражара, који њи чувају, који стражари сваку с њима мешавину да избегавају. Потребно је да ови гробари и оне аљине, на којима је исти умрели лежао, макар с чакљом из куће уклоне“. АС, КК, XII, 876.

81) АС, КК, XII, 880, 881, 882, 883, 886, КК XXXI 975.

82) АС, КК, XXXI, 997.

Крајем августа јављају се нови проблеми. Затворену варош почиње да мучи несташица хране. Овај проблем је увећан и присуством три стотине заосталих турских јабанаца (војника -бећара), који су се затекли у Јагодини у тренутку затварања вароши. Они су се више пута јављали Исправничеству са молбом да им се дозволи да наставе пут за Турску.

У извештају капетана Аранђела од 28. августа, кнезу Милошу се каже:

„Г. доктор Нађ изјаснује се да се њима слободно и без најмање опасности допустити може да се преко предела нашега следујућим начином у Турску пређу. Јабанци су досад сви здрави а г. доктор представља да је нужно да они свак себи рану што ће му до Алексинца доста бити, из Јагодине понесе и Јагодинци да иј до страже пропрате, а оданде да иј од места, до места из здрави места људи, до граница наши прате и у Турску код Алексинца под надзирањем ондашњи власти испрате и то кроз вароши и села да не пролазе, но свуд у наоколо, изузимајући ћуприје гди неопходно преко ћуприје на Морави морали би прећи. Ово представљајући вам Исправничество најучитивије умољава вас, да изволите учинити да се јабанци из Јагодине испусте, из причине што је варош с раном, као што вам је Исправничество под 27. г. до знања довело, сасвим оскудна“.⁸³

Милош се сагласио са доктором, али 31. августа др Нађ је променио мишљење у вези са одласком турских војника, сматрајући да најпре морају да издрже двадесетодневни карантин, највероватније зато што су се појавили нови случајеви обољења.⁸⁴

83) АС, КК, XII, 1002.

84) АС, КК, XXXI, 986. 992

Извештај јагодинског Исправничества од 28. августа, односи се на недостатак животних намирница. „Варош Јагодина од 18 о. м. затворена због кухне заразе и трпи велики недостатак у рани, овди су људи по већој части трговци и занатлије и куповали су брашно сваке недеље... па се моли Совјет за налог, да се из здрави места, колико потребно Јагодини буде, брашно, пиће и дрва доноси и на стражи предаје“.

Проблем снабдевања храном решен је Милошевим наређењем од 29. августа. Намирнице и остале потрепштине је требало набављати из среза ресавског, темнићког и левачког са новцима које би давало Казначество.

Др Нађ је задужен да изради „наставленије како ће се храна и пиће и остало истоваривати, како предавати и продавати и како да на све ово пазе страже“. Јагодинско Исправничество, тачније Аранђел, је водио тачан списак издатих количина, да би се извршила наплата по престанку епидемије. За сиромашније варошане исплаћивало би Исправничество. Истога дана брашно је стигло у Јагодину. Након састанка Аврама и Шокорца 31. августа, утврђено је да хране има довољно у левачком срезу и није потребно набављати је из Ресаве.

Снабдевање са одвијало на следећи начин:

„Који год има своје хране, да се дозволи исту самлети и у место унети, у чему да се сваком и рукопомоћ даје.

За оне, који имају чим и хоће рану да купе, да се учини наредба, да им такову народ из среза левачкога на продају доноси, наплаћујући је обичном ценом.

Онима, који не имају своје ране, а не имају ни чиме да је купе, да се од ране што је за непредвиђене случајеве по 60 ока на главу покупљено самеље, и сваком колико је нужно даје, с тим известијем, да ће ју својим временом вратити или исплаћивати“.⁸⁵

Крајем августа др Нађ је предложио Милошу да оформи једно државно тело, тзв. комисију, која ће се старати да се све издате Уредбе тачно извршавају. Кнез је одобрио овај предлог, па је 29. августа издато *Објавленије за народ округа јагодинског, ћупријског и алексиначког*. Кнежев саветник Аврам Петронијевић, који се тада налазио у Ћуприји, и др Нађ постављени су за санитетске комесаре, са налогом да раде на спречавању ширења кужне епидемије. О овоме су обавештене власти у поменутиим варошима, са наређењем да се строго придржавају наредби санитетске комисије.

У сусрету Аврама и др Нађа 31. августа договорено је о начину даљег сузбијања епидемије. Овом приликом др Нађ је одлучио да центар одакле ће се надгледати сва околна заражена места буде Ћуприја, одакле би њих двојица имали далеко прегледнију ситуацију, а и брже би обилазили заражена места.⁸⁶

Већ раније су по Јагодини започела говоркања да ће др Нађ напустити варош, што је изазвало још већу забринутост и страх у вароши.

У извештају потпуковника Шокорца комаданту Андоновићу писаног у Драгоцвету 31. августа, каже се „да се је кужна болест све већма распространила, тако да су већ 15 кућа до данас под стражу метнуте и да се од исте болести 21 умрли, два су већ у надежди да ћеду преболети, а 5 су сасвим болесни тако да су само и јошт живи, а надежда је да ће који остат; у горе поменутиим кућама затворено је 76 здрави душа. Начујући они да ће Г. доктор у Ћуприју да одлази па да ће само други и трећи дан у Јагодину долазити; зато поплашени

85) АС, КК, XXXI, 982, 987, 995, 1013. В. Михајловић, н, д., 119, 120. До 4. септембра Шокорац је, у договору са Аврамом и др Нађом, завршио све послове око припрема за достављање хране. АС, КК, XII, 893, 895.

86) АС, КК, XXXI, 983, 994. КК, XXV, 275.

су сад као да никаквог човека у вароши нема; Притом сви људи у Јагодини непрестано нам молбе своје предлажу, да би иј допустили оним људима који су здрави а ради сумње подстражу метнути да буду одвојени од болесни људи; јер се тим (веле) болест већма распрострањује. А и непрестано у великом страху су с болнијема у једниим кућама седети; но будући да свим овим молбама без височајшега одобрења никако удовлестворити неможемо то умољавамо најучитивије ваше високоблагородије да би ви ову молбу Јагодинаца Њего-вој Светлости ради височајшега решења предложили”.⁸⁷

Септембар

Почетак септембра није ништа добро обећавао. Извештаји од 1. до 5. септембра говоре нам о новим обољењима, новим смртним случајевима и појави још тежег облика болести.⁸⁸

Баш тада, 3. септембра, кнез Милош је издао следеће наређење:

„Дошло нам је до знања да су житељи вароши Јагодине много забринути из узрока, што доктор Нађ из Јагодине у Ћуприју одлази, и таковим начином њи оставља. Но ово је мненије сасвим неосновано. Њима ће познато бити да се болест кужна не само у Јагодини, но и у Параћину и Ражњу и шта још више у једном селу не далеко од Ражња појавила.

87) СВК, 682.

88) Првог и другог септембра појављају се нови случајеви обољења; следећег дана умире један од гробара, пошто му је *кужни знак* изашао на десет места, као и појава нових случајева обољења; на дан 4. септембра неколико људи је умрло; а 5. септембра јавља се још један нов, до тада, најтежи случај обољења. АС, КК, XII, 891, 892, 894, 896, 897.

У оваквом обстојатељству ко неће признати да свим овим местима у помоћ притећи ваља? Кад се пак ово призна, мораће се признати да доктор Нађ мора Параћин, Ражањ и друга на тој линији заражена места посештавати, на које смо дело и изабрали њега са советником нашим Аврамом Петронијевићем, да сва ова места посештавају, свуда наредбе издају и кордоне поштравају ка угушенију заразителне болести ове. Како дакле они ове дужности по свим местима исполњавати имају, то неће ни доктор Нађ моћи непрестално пребивати, но морат ће по свим тим местима ићи и дужности своје испуњавати. Он ће с Петронијевићем у Ћуприју квартир имати и одтуда по свим зараженим местима наредбе издавати и иста места посештавати.

Да би пак житељима јагодинским по могућству удовлетирили, решили смо да спутник доктора Нађа латов Коста Јовановић у Јагодину остане, који ће непрестано с Јагодинцима заједно бити.

Које соопштавајући Исправничеству препоручујемо да ово решеније свим житељима јагодинским објави, са изјасненијем да ми, бринући се о благу целог рода нашег и не имајући више способни доктора за тај крај, нисмо другчије уредити него овако, уверени да са уредбама докторскимата неће, но само нека иј возљубљени наш народ точно испуњава, не би ли Бог дао, да се зараза ова час пре између нас изчисти, а Коста Јовановић остаје на сваки случај у Јагодини. Тако нека Исправничество поздрави све возљубљене житеље јагодинске“.

Ово је донекле умирило Јагодинце, о чему је Милоша известио Аранђел у своме рапорту од 7. септембра:

„Сви житељи с гљубочајшим страхопочитанијем светли скут љубећи, всеподанејше благодаре Вашој Светлости на књажеском поздраву и отеческом о њима попеченију и сва

је варош као наново оживела сад известивши се да је Ваша Светлост имала заповест издати, да спутник г. доктора Нађа, латов Коста Јовановић у Јагодину поврати се“.⁸⁹

Одмах по пресељењу у Ћуприју, санитарски комесари су кренули у тродневни обилазак заражених места. Из њиховог извештаја од 6. септембра можемо пратити њихов теренски рад:

„Идући пре са господином Доктором Нађом из Ћуприје дошли смо у Параћин, и тамо сва она посла која су потребна била, и г. Доктор за најбоље нашао, уредисмо, и пошавши за Ражањ и Алексинац код Шупељака разумео сам, да је и село Ћићевац, истом болести заражено ...поставили смо кордон ...дошавши у Алексинац прегледао је г. Доктор све у Карантину и одредисмо одма једног члана Исправничества за заражена места Радошевац, Ћићевац и Ражањ ...данас полазимо оданде за Ћуприју, ишто јошт од речени болестни места у повратку нашем одавде дознали будемо, јавићемо Вашој Светлости из Ћуприје“.⁹⁰

За то време, стање здравља у Јагодини је непромењено. Свакодневни су нови смртни случајеви и нова обољења. Ипак све ово дешава се у већ зараженом делу вароши - „јер сви јасно виде да је болест у првим кућама, гди је појавила се, заиста и ни мало не распрострањива се даље“.⁹¹

Вративши се у Ћуприју 7. септембра, већ сутрадан су комесари дошли у Јагодину. Док је Аврам обилазио страже у вароши и кордоне око вароши, др Нађ се посветио лекарским прегледима оболелих. За време визитирања једне за-

89) АС, КК, XIII, 201. КК, XXXI, 1004.

90) АС, КК, I, 314. Данас се можемо дивити њиховом залагању, бризи и жељи да се зараза сузбије. Сем тога задивљује брзина којом су они тада путовали, обилазећи дневно и по неколико заражених места.

91) АС, КК, XIII, 201.

ражене породице доктор је установио да је „Јовану Митићу, детету од две године, изашла под мишком жлездица. Ово је дете било у кући с матером својом Анђом Петковић, које је после материне смрти посредством доктора Нађа у сиреч окупано и к отцу Мити предано. При себи је и није у опасности“.⁹² Но, већ сутрадан болест је узела свој данак. Умрла је жена са тек рођеним дететом.

Следећи обилазак Јагодине је 11. септембра. при чему су констатовали да се све издате наредбе извршавају у потпуности, при чему су поновљена сва упутства око прања, чишћења и кађења ствари.

Сутрадан је др Нађ поново дошао у Јагодину да би очистио кућу где је умро један од болесника. До тог дана, 12. септембра укупно је умрло 28 особа, двоје је преболело, деветоро је болесно, док се здравих али под стражом налазило 89 људи.⁹³

Још 6. септембра Милош је обавестио Исправничества окружја јагодинскога, ћупријскога и алексиначког да се објави среским старешинама и обавести народ, јер „како се заразителна болест кужна у местима Јагодини, Параћину и Ражњу распростра, љубављу к премилому народу Нашему одушевљени намеравамо сами у Ћуприју отићи, одтамо заражена места посетити, и наредбе учинити ка предупреденију заразе ове, да се не би распрострањивала, да би се само премилиј народ што скорије очевидне ове пропасти избавио, од поражавајућег очајанија отргао, и надежду у сердцу загрејао о скором оздравленију и осигуранију сви“.⁹⁴

92) АС, КК, XII, 901, КК, XXXI, 1019, 1020.

93) АС, КК, XXXI, 1026. КК. XII, 904.

94) Одмах по избијању заразе, 23. августа, кнез Милош је из Крагујевца прешао у Пожаревац одакле је руководио свим акцијама око сузбијања епидемије у Србији. Одатле је 12. септембра најпре дошао у Свилајнац. Сутрадан је прешао у Поповић, а 15. септембра најзад стигао у Ћуприју. Није нам познато да ли је претходно већ обишао Ражањ и Параћин, или је то учинио по доласку у Ћуприју. АС, КК, XIII, 202. СВК, 687.

Кнез Милош је 16. септембра стигао у Драгоцвет, где се састао са Шокорцем и Петром Радојковићем. Они су га обавестили о здравственој ситуацији у Јагодини, где је дотада умрло 30 људи, двоје је преболело, болесно 10, а под стражом 66 особа.⁹⁵

Ова посета је пуно значила за уплашени и већ са судбином помирени народ. Они су се својим очима уверили у храброст и бригу свог вољеног Господара. Нажалост, можемо само претпостављати како су Јагодинци дочекали и испратили Милоша.

У следећа два дана, 17. и 18. септембра, извештаји о здравственом стању су и даље неповољни, али је др Нађ ослободио једну кућу контумацирања, тако да је до тада умрло 30 људи, под стражом се налазило 53, али су се разболела двојица гробара, од којих је Риста гробар умро наредног дана. На његово место узет је Коца Милосављевић.⁹⁶

Најзад, 19. септембра у рапорту Петра Радојковића сазнајемо „да је болест мало престала свирепствовати, болесни су пак 11, но нису опасно, и наодити се можемо да ћеду преболети, а при томе у шпитаљ премешћени су где који од њих; а здрави под стражом наодећи се има 53 који су сада почели контумацирати у колибама испод џамије код камене ћуприје”.

Тих дана се у вароши налазио и др Нађ, па је према његовим упутствима саграђено 9 колиба изван вароши где је пребачена из заражених кућа тридесет једна особа. Иначе, 20. септембра цела варош је, по докторовом наређењу, почела са издржавањем карантина.⁹⁷ Исправничество је са-

95) У изворима нисмо пронашли податак о самој посети Јагодине, до које је највероватније дошло, а Милош је још истога дана продужио путовање за Крагујевац.

96) АС, КК, XII, 910, 911, КК, XXXI, 1041.

97) АС, КК, XII, 912, 913. АС, СВК, 716.

чинило „дужности по којима се житељи вароши Јагодине контумацирајући владати имају“:

1-во: Сваки, који се због кужне заразе из вароши изселио и досад у пољу живио, да се са својом фамилијом у варош и у своју кућу поврати.

2-го: Сваки домаћин, с домаћима својима да се за 20 дана т. ј. за време контумаца у својој кући обдержава, кућу своју чисти, по кући својој да пере крпетине, перушину и сваки буклук на гомилу збира и спаљује, и ни с ким, ни с најбилжима комшијама и рођацима својима за ово време састанке да нема. Да неби пак летине пропадале, то слободно ће бити свакоме, који има кукурузе и друге какве плодове у пољу, такове с знањем Исправничества збирати ићи, с тим примечанијем, да по један у кући увек остати мора, и као што је горе речено чистити и прати по кући, а они опет, који у поље на рад изађу неопходно дужни су свако вече кући на конак долазити.

3-ће: Дућанције дужни су сваки дан дућане своје отворене држати, пред и по дућанима чистити, кадити дућане, и еспапе претурати.

4-то: За време контумаца слободно је само јестиво и пиће купити и продавати као: леб, месо, сирење, пиће, сапун, свеће, дрво, дуван, и.т.д. што је неопходно нужно и у том предострожно да се поступи: речене ствари један од другог руком да не узима, но продавац на страну да метне и после купац да узме, а свеће дужан је сапунџија упаљене људима продавати и како свеће тако и сапун и месо пре него што узме, да се водом полије, а новце које би при продавању трговци узимали, да узимају у сирће, а и исто тако би људима повраћати имали, да дају из сирћета.

5-то: Осим јестива, пића, сапуна, свеће и дрва, није слободно ништа и ни најмање за време контумаца ни купи-

ти ни продати: који би против ови дужности у чем било најмањем преступио, подлећи ће строгој казни“.⁹⁸

Ове дужности су још истога дана прочитане пред окупљеним варошанима, после чега се одмах приступило извршавању наведених обавеза.

Стевча Михајловић, који се све време налазио у вароши, обавестио је 19. септембра команданта Андрејевића да је „Његова Светлост и Милост имала контрумацијурати из Јагодине да изађем допустила и препоручује да са мојим служитељима по наредби и где опредељују Г. Доктор контромацијурам и по издржавању контумаца у повереном срезу изађем дужности своје да гледам, примио сам. О којему покорнејшије јављам да сам данас по наредби и на определеније Г. Доктора место близу пута винорачког с служитељима 20 дана контромајуцирати, изашао“.⁹⁹

Но, и поред повољнијих извештаја, притисак кнеза Милоша и команданта Средоточне команде Андрејевића на локалне органе власти је још јачи. То се јасно види у два писмена наређења од 21. септембра, од којих је једно упућено капетану Петру Радојковићу који се још увек налазио у Драгоцвету.

Оно гласи:

„Из писма вашег од 19. т. видео сам да је позната болест у вароши Јагодини мало престала свирепствовати, на ком се известију благодарим вам, желећи у напредак и повољнију добијати.

98) АС, КК, XXXI, 1041.

99) СВК, 716. Тај „контумац“ је био приручно начињена колиба на путу за Винорачу. Са Стевчом су изашли и „практиканти магистрата Јагодинског“ Сима Станојловић и Тодор Вукомановић. Да би прекинули време, они су ископали бунар, који је мештане требало да подсећа на ово немило време. Дуго времена касније се у народу задржао назив „Капетанов бунар“ или „Чумин бунар“. Из контумаца су изашли 11. октобра. Стевча, *Мемоари*, 107, 108. АС, СВК, 730.

Поред истога опет не пропуштам вам препоручити, да само најстрожије мере употребљавате у чувању стража, око исте вароши да се не би Боже сачувај распространила у друге маале Јагодине или селима, да недате ником ни унутра ни напоље, осим онију лица, који по одредби Доктора контромацијског, а и над њима да мотрите, да тачно и строго контромациј издрже, да не би који пре изашао, док одређено му време не би одлежао, и то с Докторовим билетом. А то ће се сви добро набљудавати, само ако ви добро строгост набљудавали будете, да не попустите никоме ни под који начин, јербо иначе преписаше личности вашој; а већ има 6. недеља од како се је та болест појавила и нигде се више није прочула осим заражени јошт из почетка кућа. Следствено, ако се боже сачувај – од сад гди прочује на страни, то да знате, да је завршено кога бисте на кордону“.

Друго наређење послато је Ристи, вођи страже у Винорачи, и Миловану који је чувао прилазе код Лугомира:

„Познато вам је да већ има 6. недеља од како се болест у Јагодини појавила, и да је Божијом помоћу, тако предупређено да се ниге више појавила није осим они први заражени кућа. То поводом вам препоручујем најстрожије Страже на који сте намештени чувате, да се нити ви с ким не мешате, нити ког у Јагодину пуштате, нити пак кога из ње напоље, осим само онију људи који по одредби Докторовој контумацирају, који ће с билетом Докторовим изићи. Јербо ако не будете добро Страже чували, пак да се гди - Боже сачувај, на страни болест појави, то да знате да ће такве најстрожијој казни подлећи“.¹⁰⁰

Оваква строгост је свакако оправдана, јер пустити болест да се сада размахне и прошири, после свега што је учињено,

100) СВК, 716.

било би равно катастрофи. У неким зараженим местима донете Уредбе изазвале су протесте и незадовољство, како против др Нађа, тако и против локалних органа власти, али је бунт спречен енергичном акцијом државних власти.¹⁰¹

Па ипак, 24. септембра умро је још један оболели гробар, тако да се број умрлих до 25. септембра попео на 32.

Јагодинци су педантно и послушно извршавали сва издата наређења и уредбе, тако да је 29. септембра капетан Пера известио пуковника Андрејевића:

„Стање здравља у Јагодини јест повољно. Болесници које је число 8 налазе се у добром стању, а контумицирајући који је 53 и сва варош је у савршеном здрављу. О чему и ваше Високоблагородије непропустам извести. А што се Стража тиче, оне се онако и сад налазе, како сте их ви уредили“.¹⁰²

Последњег дана септембра дошло је до извесних несугласица на стражи на Гиљу, о чему је капетан Недељковић послао следећи рапорт:

101) Најтежа је била побуна у Ражњу 29. септембра, када је чак др Нађу прећено смрћу. Погоршању ситуације допринело је и бекство седморице заражених људи. Милош је строг: „...да се убију но ако, који иј буду терали или убијали буду, никако к њима не приближују, но поиздаље, или иј пратили у карантин или пуцали на њи, и да то не чине. Ако се ови људи не даду довести у карантин или Ражањ гди ближе буде но их убију, а оно онда нека се и дубоко рупе од 1 фата и 2 шуха изкопају и подугачким чакљама у рупе свуку, и закопају“. АС, КК, I, 337. КК, XXXI, 1048, 1051. Због масовности побуне у Ражњу, Милош је наредио капетану Стефану Недељковићу, који се налазио на Гиљу „нека одмах из темнићког среза узме 30 добрих момака пећака и оде са њима у Ражањ где ће доћи и пуковник Петар Лазаревић са 30 момака. Са овим момцима да се постави кордон, а затим да поступа по наредби капетана Петра Поповића. На свакога који би покушао да пређе кордон, одмах да се пуца“. АС, КК, XII, 926.

102) АС, СВК, 716. Јагодинско Исправничество ни 30. септембра није пропустило да извести кнеза „да је стање здравља исто као и јуче, болестници су у бољем стању а контумацирајући и варош су у савршеном здрављу“. АС, КК, XII, 928.

„Непропуштам високоблагородију вашем јавити да Милован економ белички који је од како смо почели страже држати око Јагодине, чувати непрестано мало ниже Лугомирске ћуприје и Палатарије па доле низ Лугомир до Буковче Страже чувао, и знам кад сте му ви казали да и у напредак она места гди и досад био још боље чува, а сад док сам по Темнићу неколико дана бавио се и другог на моје место по стражама поставио, речени економ Милован дође с његовим стражарима на Лугомирској ћуприји, гди сте ви мене надзиратељем поставили и казао мојим ондашњим стражарима да има писмо од вас и да су му Г. капетан Петар Радојковић и капетан Стевча Михајловић и усмено казали да он онде чува, а мојим стражарима оданде да одлазе, ја пак не имајући од вас никаква известија дошао сам пак на Гиљу и наместио моје Страже гди је која и пре била, а Миловану казао сам да оне страже ког је и досад од Палатарије па доле низ Лугомир чува, но бојим се да штогод у томе не погрешим, зато Молим вас известите ме ако ви заповедате да Милован и на Палатарији Лугомирској надзиратељ буде, а ја моје страже да разпустим нек иду кући но јопет без вашег оставити“.¹⁰³

Овај проблем је одмах и решен тако што је задржана ранија подела стражарских места. Не можемо а да не истакнемо педантност и ревностан однос наших тадашњих локалних власти, с једне стране, али и завист и међусобна подметања, с друге стране.

Октобар

Почетак месеца донео је осетно олакшање и међу варошане и на стражама око Јагодине. Сви извештаји до 5. ок-

103) АС, СВК, 712.

тобра говоре нам о „благополучном“ здравственом стању у целој вароши.

Ипак, последњи трзаји заразе су на најизложенијима – гробарима и стражарима унутар вароши. Петог октобра разболео се и исте ноћи је и умро је један од гробара. У његовом случају болест је попримила нови облик: на телу му се није појавио никакав „знак“, али је имао грозницу и високу температуру.

Још један смртни случај догодио се 8. септембра. Неки Баца Павловић, варошки стражар разболео се још 5. септембра „но таио је и није тео приказати се“. Пронађен је у већ поодмаклом стадијуму болести и одмах је пребачен „у једну колебу к гробарима, и на самрти је казао код њега десившем се гробару Живку абацији, да је и он и умрли му другар, Анта Николић, с којим је он с почетка болести до 17. пр. м. стражу код баба Јовкине куће држао и по ког је смрти он одма у контумац из тога узрока и затворен, од исте баба Јовке и сина јој Митра, окужио се, но како је то било, умро је и није могао изказати“.¹⁰⁴

Ово је последња, 34. жртва епидемије. Дванаест особа је преболело, што значи да је укупан број заражених износио 46 људи.¹⁰⁵

За успешан рад кнез Милош је 7. октобра послао дипломе са „објавленијем“ за Живка Шокорца, који је унапређен у чин пуковника, док су капетани Петар Радојковић и Стефан Недељковић добили чинове мајора.¹⁰⁶

104) АС, КК, XII, 929 - 933, 938.

105) У статистичком прегледу др Нађа од 8. новембра, објављеног у „Новинама Сербским“, за Јагодину се наводи да се разболело 46, умрло 36 и преболело 10 људи. Ове цифре не слажу се са подацима које дају власти у својим извештајима, у чију веродостојност не би требало сумњати.

106) АС, КК, XII, 935. Исправницеј Аранђел ће на препоруку др Нађа бити постављен 19. децембра 1837. године за „главног надзиратеља

Сваким даном здравствена ситуација у Јагодини је све повољнија. Једанаестог октобра дошао је др Нађ и „нашавши све у контумацу тамошњем здраве ослободио их је све осим неког Мите Петровића, жене његове Петре и сина му Јована, који су премда здрави, но због тога до 22. т.м. остављени, што је последњи, т.ј. син Јован, био заражен и имао гуку под мишком, која му се није провалила и да је можно да није сасвим изчезла, као што је по видетом но само да је се затаила”.¹⁰⁷

Утврдивши да је све у „благополучном“ стању др Нађ је одобрио да се ослободе све заражене куће које су се налазиле под стражом, а да се, од 13. октобра започне са „манипуирањем” дућана, зграда и кућа у Јагодини.

„Што се пак болесника у шпитаљу и гробара тиче, који први нису сасвим издравили, но изван сваке су опасности, они су изведени изван вароши. Гробари Ђорђе Самоковлија и Живко абаџија у савршеном су здрављу и они ће како кућу у којој су обитавали, шпитаљ и дућан Милете Радојковића изчисте почети контумацирати.”¹⁰⁸

„Манипуирање“ се састојало у чишћењу заражених места и домова: и поред свих молби и жалби власника попаљени

и управитеља карантина алексиначког. У ову дужност провео је до 9. марта 1839. године, и као ревностан и веран чиновник свога књаза, при свему том што је у највећем степену беснела куга у Турској, и оужена лица избављенија ради у карантин добегавала и нагло умирала, кадар је био зарази овој на пут стати, и отечество сачувати. И кад је куга престала, он је враћен у Суд јагодински, и у звању том остао је до 22. септембра 1842. године. Имајући потом неку незнатну награду од владе, живео је у кругу своје многобројне породице, не избегавајући никакав посао радити. Живећи тако, 27. фебруара 1844. године у вечност се преселио, а сутрадан сахрањен је у гробницу своју, коју је још за живота себи саградио. Бог да ти кнеже Аранђеле душу прости! Вечна ти памет!” Новине Србске, 1863. ДС, 629.

107) АС, СВК, 729.

108) АС, КК, XII, 947.

су сви окужени предмети намештаја, па чак то учињено и по неким домовима које је зараза поштедела; у води и сирћету испрана су одела свих врста, као и постељине, ћилими и друге ствари и то врло брижљиво; а сви дућани, куће и државна здања су добро очишћени, окречени и засути специјалним растворима и здравственим мирисима. Механа у којој се куга појавила је спаљена.¹⁰⁹

Ипак, због сваке сигурности кордон око вароши је задржан.

Рапорт капетана Стевче од 18. октобра гласи:

„У призренију стања Јагодинског, неизостављам вашем високоблагородију покорно доставити да су варош и контумацирајући у најпожелателим здрављу, а болестни су у благополучном стању.

Притом, јуче су и гробари, који је двојица, пошто су по наставленију Докторовом, бивше заражене куће и шпитаљ изчишћени и кола на којима су мртваци ношени, заједно са амовима с коња, сандуцима мртвачким и хаљинама с гробара, сгорена. Пребукавши се у чисте нове хаљине, ушли су у контумац, и рок им је таковог 6. новембар излазити“.

Место где су сахрањивани умрли, тзв. „кужно гробље“, је 21. октобра, по упутствима др Нађа, „свуд унаоколо, јендеком један фат широким, и толико истим дубоким, и трњем по њему, ограђено тако, да се неће задуго времена моћи у њега ући“.¹¹⁰

Нови долазак др Нађа забележен је 23. октобра. Том приликом је прегледао шта је урађено од његовог последњег доласка, истовремено ослободивши још једну контумацирајућу колибу.¹¹¹

109) Б. Куниберт, н. д., 515.

110) АС, СВК, 743. Под овим инвентарним бројем налазе се два извештаја. Н. 84. од 18. октобра и Н. 59. капетана Стевче Михајловића.

111) АС, КК, XII, 960.

Коначно, дошао је дан када је јагодинско Исправничество могло да обавести све надлежне државне органе на челу са кнезом Милошем да је опасност прошла. У петак, 27. октобра упућен је извештај под бројем 1411 Совјету:

„У Јагодину су дошли војени Комадант и Др Нађ за извидити стање здравља у вароши овој: по пропису г. докторовом одстојала је Јагодина 40 дана контумаца и за то време није ни у једној кући наново кужна болест појавила се, а јуче прегледана је сва варош и нађено је да су све куће и дућани по наставленију г. докторовом манипулирани и потом изјаснио се г. доктор, да је Јагодина од кужне болести ослобођена. Кордон пак око вароши задржан је, док и Књажески совјетник Господин Аврам Петронијевић дође, да у смотренију том с њим, сагласно г. полковник поступи“.¹¹²

Овом приликом др Нађ је пред окупљеним варошанима прочитао *Проглас Јагодинцима* следеће садржине:

„*Прељубезни Јагодинци,*

Непријатеља храброг победити велико је весеље обаче највеће је непријатеља највећег победити; таковог смо дакле данас победили, коме сујетно би било противоставити се с двеста хиљада вооружани војника, но таковој влашћу и здравом разумом лекара и по виновенијим законима лекарским победити се може као што сте и видели.

Сожаленијем Бога всеблага, всевечнога и трудом и старањем вашег премилога Књаза и остали надлежтава, дође онај дан у који казати можемо да смо овог великог непријатеља победили, дошао је и онај дан у који через оне чрез које је пре два месеца дана варош ваша за вашу и целе Србије срећу затворена била чрез оне мужеве варош ваша данас и отвара се. Млога сте истина чрез то време претрпити

112) В. Михајловић, н. д. 129.

морали но наивише него и ја са вама и осим тога ја с мојим санитарским чиновником Костом стотинама опасности наш је живот изложен био, но нећу опоменути једина ваше незадовољство, шапутање, псовање, неповиновање и шта јошт претрпети није сам морао сва сам обаче духом смиреним претрпио знајући да најблагопријатнији плод трудова моји изостати неће, док предвидите да сва ова не у трудима у труђења моја обштој вашој срећи и целог Отечества нашега ослобођењу од величајшега зла тежи.

Међу тим браћо Јагодинци данашњи дан преиспуњује ме радощу кад пређашњу слободу, вама повратити могу, кад вас ослобођене од зла видим сва претрпленија заборавити налаже ми о побуђен внутрењим духом смитенија што сам вас учинио оно што Бог зна који други сметни учинити хтео.

Пријатељи Јагодинци видели сте старања премилога Књаза нашега, који среће ваше ради, хотја млогима делима обтерећен није се страшио у места опасна и у средину међу вас доћи; видели сте даноноћне труде власти ваше Господина Полковника Арсе и неуморност ваши капетана и целога Магистрата. Имате пред очима смрт толики синова надежда Отечества? Опомените се жалосног и опасног стања браће ваше који су због неповиновања сами себи зло причинили, и ако све ова посмотрите опоменути вас не морам да убудуће у свему надлежтава вашим повинујете се: к чемули дакле теже премилога нашега Књаза и области старања и труду, но к срећи вашој и Отечества, но шта реко опомену вас, не! дужно је ополмњати вас што к срећи вашој и Отечества тежи и зато неопомињем вас на оно но самоспомињем вам.

Браћо и пријатељи Јагодинци да се не задржавам при разговору прелазим на оно које и премили Књаз ваш да радите заповеда; врло мало верујте опаснога непријатеља

овог совршено побуђеним бити, и да се никада више повратити неће, болти се је.

Варош у којој је кужна болест чрез више времена свирепствовала но иначе варош кроз коју Главни друм иде, она је свагда а особито у оно време кад кужна болест у соседству Границе ваши бесни, опасности изложена и величајше се осматрање изискује; у таковим је обстојателствима варош ваша да дакле болест међу вама опет не произиђе, и од други не унесе се; зато уредбе издане повеленијем премилога Књаза вашег, које ће ду вам се мало после прочитати, докле дакле болест на Границама вашима бесни тачнојше набљудавајте.

Ово је све премили Јагодинци што сам вам имао укратко казати хтео, а у осталом препоручујући вас надзирању прељубазној ваши власти милим вас опет и опет да покорни и предострожни будете, будући ћу ја од вас отићи браћи вашој, да би и њи што скорије од највећег зла ослободити могао и тад ћу само вас посетити кад ваше мени прељубазно Отчество савршено ослобођено буде, од моје стране обаче вас молим да ме у вашем Пријатељству и најбољем вопоминању задржите, као што у том задржати нећу изоставити“.

У Јагодини,
26. октомврија

Доктор Карл Нађ,
за сво време владања заразе кужне лекар¹¹³

113) АС, СВК, 746.

Не можемо наћи прикладније речи и изразе поштовања од оних којима је лекар В. Михајловић изразио своје дубоко дивљење: „Нека је вечна хвала и слава светлој успомени доктора Нађа!”¹¹⁴

Објава о престанку опасности изазвала је ерупцију одушевљења. Радости и среће Јагодинаца није било краја. После три месеца црквена звона су поново зазвонили, позивајући варошане, да изађу из својих замандаљених домова, и да се поново међусобно друже.¹¹⁵

Кордони око Јагодине уклоњени су у ноћи између 28. и 29. октобра, наређењем пуковника Андрејевића, које гласи:

„Препоручујем вам да кордон око Јагодине, све кордоне дигнете, потом да све колибе, како гди која стоји, опет онако како и стоје, да се затворе, а особито у Драгоцвету, да се лепо колибе затворе, и као што су заграђене нека онако стоје. Притом у вароши Јагодини, да опет добар покор да искате да се не би гди што појавило. Контромонац и колибе гди су контромацирали добро да чувате, око који и стража да се намести“.

Сутрадан га је Стевча обавестио да је његово наређење извршио у путпуности и да је „све кордоне дигао, а колибе лепо почистио и ватре погасио, и гди је која била онако и стоје“.¹¹⁶

Одмах после одласка здравствене комисије, градске власти су направиле „Списак Малибаша вароши Јагодине, који

114) На жалост, нисмо пронашли слику др Нађа, а и подаци о његовој личности су врло оскудни: рођен је у Сегедину, као млад лекар дошао је у Земун, где се оженио. Пре доласка у Србију, по службеној дужности је путовао у Загреб. У време када је дошао у Србију имао је око 25 година. М. Протић, Б. Павловић, *Удео др Карла Нађа у сузбијању куге у Србији 1837. године*, Acta historica, 1-2, MСMLXXI, 158.

115) Стевча, *Мемоари*, 108.

116) АС, СВК, 751.

су одређени да сваки по својој маали куће и житеље визитира и Магистату свако јутро рапортира:

1. Стојан Петровић, из маале од Рибарске стране,
2. Нича Манојловић, из маале од Пањевачке стране,
3. Милосав Ђорђевић, из маале од Буковачке стране,
4. Груја Ивановић, из маале од Винорачке стране,
5. Марко Богдановић, из маале из међудрумски друмова од Винораче и Драгоцвета,
6. Никола Милосављевић, из маале од Друма великога до Белице,
7. Јован Живловић, из Лесковачке маале,
8. Павле Стојановић од Лугомира и
9. Милош Миљковић од среде вароши, главни кмет.¹¹⁷

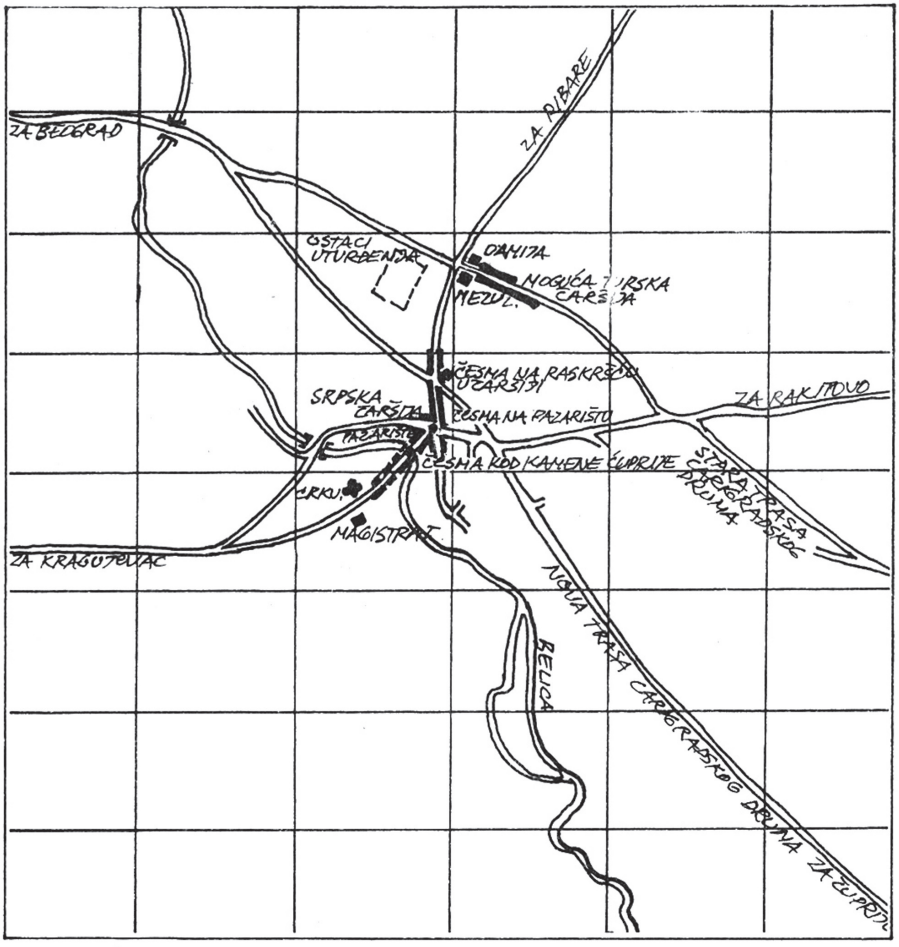
Почетком децембра кнез Милош је Јагодинцима послао искрене честитке са жељом да се варош брзо врати у нормалан живот. Истовремено је препоручио да се у цркви одржи молитва захвалности „творцу“, због избављења.¹¹⁸

Тиме се завршава тромесечна борба Јагодинаца са једном од најтежих болести тога времена. Живот се постепено враћао у нормално стање, требало је платити полугодишњи порез, сакупити заосталу летину, припремити зимницу и огрев за наступајућу зиму.

Но, дуго времена потом, свака изненадна смрт у Јагодини или околини изазивала је страх и помисао да се куга вратила по нове жртве.

117) АС, СВК, 749.

118) АС, КК, XII, 204.

Центар Јагодине у време владавине кнеза Милоша

VII

Престанак заразе у Србији

По одласку из Јагодине др Нађ је наставио са систематским ослобађањем осталих заражених места. О свом раду послао је из Ђуприје извештај 8. новембра, који је објављен у „Новинама Србским” од 13. новембра.

„О стању кужне болести у Отечеству нашем Србији послао нам је Г. Доктор Нађ следећу табеларно Известије, из кога се може видети, да су Богу хвала, сва остала места, заражена бивша овом болешћу, сасвим већ од ње ослобођена и отворена, кромје два села, Варош и Пардик, у којима се иста зараза доцније појавила, и која тога ради јошт контумицирају. Но и за ова места јавља Г. Доктор Нађ, да ће до 22. ноемврија бити ослобођена и отворити се, ако у садашњем стању, сиреч без новог каквог догађаја, и даље остану. И тако је надежда, да ће ово до 10 дана помоћу Божијом и бдителним старањем Светлога Књаза нашег Србија од несрећне заразе ове сасвим избавити се и ослободити”.

Лекарско пак Известије јест следујуће:

<i>Имена места</i>	<i>Појавлеије болести</i>	<i>Ослобођени од болести</i>	<i>Число народа</i>	<i>Разболеви се</i>	<i>Умерши</i>	<i>Оздравиши</i>
Ражањ	25ог Јулија	1ог Ноемв.	434	86	68	18
Параћин	29ог Јулија	14ог Ноемв.	1042	48	35	13
Јагодина	30ог Јулија	26ог Октов.	5220	46	36	10
Радошевац	1ог Августа	1ог Ноемв.	102	26	22	4
Ћићевац	28ог Јулија	17ог Октов.	1088	3	3	-
Варош	10ог Октов.	Контумиц	231	31	25	6
Пардик	27ог Октов.	детто	90	3	3	-
		СУМА	8567	243	192	51

У Ћуприји, 8ог Ноембрија 1837

Доктор Карл Нађ, с. р.

цес кр. Земун. контум. лекар¹¹⁹

Овом извештају придодајмо и „Списак од житеља села Брежа и Осеченица у округу ваљевском, који су били кугом заражени”¹²⁰:

<i>имена места</i>	<i>Појавлеије болести</i>	<i>Ослобођеније од болести</i>	<i>Число народа</i>	<i>Разболеви се</i>	<i>Умерши</i>	<i>Оздравиши</i>
Брезе	27ог Јулија	31ог Окто.	270	29	28	1
Осеченица	16ог Август	5ог Ноем	365	11	10	1
		Сума	635	40	38	2

Ослобађајући место по место др Нађ је одлучио да све заостале болеснике из појединих заражених места прикупи у карантинску болницу у Алексинцу, при чему је дошао у сукоб и са самим карантинским властима.

О сукобу је 13. новембра кнеза Милоша известио Милитарни комадант вароши Алексинца: „Господин доктор Нађ с писмом својим од 9. т. м. из Ђуприје пише, да ће први дан следеће недеље неке рањене Ражањце, којима јошт ране зарасле нису, за у Контумац овдашњи пренети дати и препоручује да за њи једна колиба на башка у авлији у Контумацу овдашњем начинити, и ту донде леже докле им ране не зарасту.

Ми смо пак овде скупа данас бивши Чиновници како Магистарски тако и Карантински за добро нашли, да се исти болни људи оданде не крећу; будући да се због њи 8 или 10 болни људи, како Алексинац тако и Карантин кужном болешћу заразити, друм заразити и многа друга несрећа изродити може“.

Кнез Милош се сложио са ставом већине, писмено обавестивши др Нађа „да то не чини“, али карантинска управа Алексинца 19. новембра јавила је Милошу: „Г. Доктор Нађ, санитарски комесар, јуче је у пола дана кужном болешћу заражене довео овде, од који болни: 6 су из Јагодине, из Параћина-1, из Ражња-12, из Вароши-2 и из Радошевца-1. Карантин није смео реченом успротивити се, и чекати даље Милостивејшег Ваше Светлости одговора, примио их је, и у ново грађени Шпитаљ, имајући три собе, наместио“.¹²¹

119) Новине сербске, бр. 45

120) Д. Дивљановић, *О појави и сузбијању куге о округу ваљевском, 1837. године*, Acta historica, 1, МСМЛXII, 98.

121) М. Протић, Б. Павловић, *Удео др Карла Нађа у сузбијању куге*, 160. В. Михајловић, н, д., 129. АС, КК, I, 364. По наређењу др Нађа сви преболели су отпуштени 3. децембра кућама, а колибе су спаљене. КК, I, 376.

До 25. новембра живот у Србији је почео да се враћа у нормално стање. Локалне власти су обрачунавале издатке, учињене у борби против куге, да би их наплатиле из државне касе.¹²² Издато је специјално наређење којим се одобрава кретање становника по местима у којима је владала зараза (сем алексиначког окружија), све затворене скеле на Морави су поново прорадиле а по црквама је одржана нарочита „благодаритељна“ молитва Творцу.¹²³

Враћајући се из Алексинца, кроз Јагодину је 22. новембра прошао др Нађ. У свом извештају Шокорац је обавестио кнеза Милоша о томе, наглашавајући да је само докторовом заслугом варош ослобођена кужне заразе, уједно се, још једном, захваливши у име свих Јагодинаца што је овој вароши послао тако способног и доброг лекара.¹²⁴

О нормализацији живота изашло је и званично саопштење у „Новинама сербским“ од 1. децембра:

„Промислом Божјим, бдителностију нашег Светлејшег Књаза, ревностију Ц. К. Земунског Контумацијског Лекара г. Доктора Нађа, и трудом надлежних власти наши, болест кужна у Србији утврвена је сасвим, трајавши од половине Августа месеца. Сва заражена места ослобођена су сасвим, и више нигде нема затвора противу ужасне заразе ове. Само неколико јошт оздрављујући болестника, којима

122) Јагодинско Исправничество је 16. новембра доставило Совјету „Трошак трајаће чумне заразе у Јагодини учињен“: наднице од 50 гроша за 6 гробара (од којих су двојица умрли), за 35 варошки стражара по 100 гроша месечно, за докторску храну 500 гроша, итд. Укупно: 16.179 гроша и 32 паре. Овом треба придодати и учињене издатке у Карантину Алексиначком (за сено, свеће, дрва и пратњу) за 6 особа из Јагодине, у износу од 999 гроша. У мају 1838. године, Совјет је Јагодини одобрио новчану помоћ из државне касе, у износу од 6.500 гроша. В. Михајловић, 137. АС, Совјет, 115, 1838.

123) АС, СВК, 784.

124) АС, КК, XIII, 204.

кужне ране јошт зарастле нису, наоде се у шпитаљу Карантина Алексиначког, који кад им ране зарасту, одержат ће период Карантински обични, и потом пустити ће се у Отечество. Доктор Мајнерт, који с почетка заразу ову ни познао није, за време трајања болести ове собственим опитом извештио се у истој, и сад је постао у познавању и руковођењу исте заразе способнији него други, који болест ову никад видели нису. По овому, а нарочито на представленије г. Доктора Нађа, смиловао се Светлејши Књаз наш, њега - Доктора Мајнерта - и опет за лекара Карантина Алексиначког задржати. Надати се да ће он, собственем опасностију извикнут, боље услуге у Карантину учинити, него други, који о болести кужнојсамо теоретическо сведеније има.

Г. Доктор Нађ, указавши приликом овом само чисто човекољубље и похвалну ревност, вратио се јуче кући својој у Земун, примивши од Књаза и Правитељства нашег и устмену и писмену благодарност и отличан дар за заслугу његову, коју има о отечеству нашем, тако снажно содејствовавши ка скороме истребленију ужасне заразе кужне, која је по незнатнојучињенојштети у отечеству нашем - благодареније Богу - затрвена.

Светлејши Књаз и Господар наш није пропустио благодарити и соседноме Аустријскому Правитељству на пријатељској љубави, с којом је Г. Доктора Нађа и неколико санитетски служитеља у овоме опасном здравља положенију у Србију послати изволело.

Дат ће Бог, те се зараза ова код нас више ни показати неће!"¹²⁵

Доктор Нађ, који се у своме раду показао и као човек и као лекар веома пожртвован, искрен и стручно спре-

125) Новине Сербске број 49 од 11. децембра.

ман, оправдао је у потпуности поверење, које је у њега полагано, како од стране српских државних органа на челу са кнезом Милошем, тако и од стране аустријске власти. Углед и поштовање које му је Милош указао, што се види и у свим кнежевим наређењима, ретко ко је уживао у оно време Милошеве деспотске владавине. Више пута је и у званичним саопштењима државне власти наглашавана захвалност за учињена дела. Захвалност се огледа и у висини додељене новчане накнаде, што је у оно време пуно значило за скромна примања аустријских чиновника.¹²⁶

126) Још 18. септембра Милош је, посредством директора Земунског контумаца др Минаса, наредио да се супрузи др Нађа исплати 60 форинти сребра на име „дијеталне” плате. Крајем новембра, нарочитим кнежевим наређењем, уочи одласка др Нађа, заседао је Совјет, и одредио је „да му се поред плате коју у Цесарији има, и дијурне, која му припада и које обоје за четри месеца бављења његовог у Србији 340 талира износи, даде 1500 талира као знак признателности од стране Правитељства нашег, за овај његов труд, тако свега 1840 талира ...”. АС, КК, VI, 1035. КК, VII, 1121, КК, XXV, 288, В. Михајловић, н. д., 141, 142.

VIII

Два догађаја 1838. године

варош је поново под карантином

Д а у сваком времену и месту постоје људи којих се треба стидети и осуђивати их, показује и догађај који се збио у Јагодини априла 1838. године. Реч је о случају петорице разбојника који су раскопавали кужно гробље, тражећи место где је сахрањен Милета Х. Радосављевић, слутећи да је са њим закопан и ћуп са дукатима. Били су то Станко Мијаиловић и Риста Јовановић из Јагодине, Јова Николић из Мајура, Јоца Јонић из Трнавe и неки Петар Станковић из Трговишта окружија белоградчиског, који је од своје 12. године служио по Јагодини. Ниједан од њих није био старији од 25 година и, сем Ристе, сви су били слуге.

Они су у понедељак 25. априла, користивши ноћ за свој злочиначки наум, провалили у кужно гробље,

Градске власти су преко Петровог млађег брата Цветана Станковића сазнали за ово и одмах их похапсили све, осим Станка који је успео да на време побегне. Приликом испитивања утврђено је да је он и био главни организатор пљачке, намамивши младиће на злодело. Признавши кривицу, разбојници су детаљно испричали како су и које гробове откопавали.¹²⁷

Јагодински Магистрат је реаговао истог тренутка. Све куће за које се сматрало да су сумњиве, стављене су под стражу. Поучени догађајима из претходне године, предузе-

те су све неопходне мере да се спречи поновно избијање заразе. Све куће које су долазиле у додир са криминалцима, стављене су под стражу, док су они сами затворени у једну од некадашњих заражених кућа.

О свему је обавештен кнез Милош, који је предложивши најстрожу казну, цео случај доставио Совјету и Великом суду, на коначну пресуду. Приликом већања о пресуди, мишљења чланова су се поделила:

Чланови Великог суда Стефан Радичевић, Јанићије Ђурић, Милош Тајсић, Ранко Мајсторовић и Милета Радојковић и чланови Совјета Петар Туцаковић и Т. Хербез били су мишљења да преступници најпре издрже цео карантински период, па кад се добро очисте и утврди да нису заражени, тек онда да се започне са формалним ислеђивањем и доношењем коначне пресуде.

Члан Великог суда Илија Поповић, и чланови Совјета Илија Х. Милутиновић, Милосав Здравковић и командант Арсење Андрејевић, заузели су сличан став, да се преступници по издржавању карантина испитају, па ако онда признају, оно исто као и пред Магистратом, да се одмах побију.

Чланови Совјета Павле Станишић и Цветко Рајовић одлучно су захтевали да се разбојници одмах побију, с том разликом што је први предлагао да се њихова тела баце у кречану, а други да се лешеве поставе на точак на кужном гробљу, где би остали до распадања.

Сви су били сагласни да одбегли Станко мора да се ухвати, на лицу места убије и његов леш баци у кречану.

127) У првом раскопаном гробу пронашли су дечака, и Петар и Јова су, ухвативши га, први за руку а други за ногу, подигли, али видевши да је дете, затрпали су гроб. У другом раскопаном гробу вода је тако брзо надошла да нису стигли да леш изваде, после чега су одустали од даљег тражења.

Због опасности да се Јагодина поново зарази, као мера предострожности је донета наредба да полиција мотри и надгледа варош, да се по махалама одреде малибаше и да се у Јагодину пошаље доктор, који ће извесно време пратити да ли се какав знак кужне заразе појавио. Среске и градске власти су упозорене да даноноћно буду у приправности, ако би се којим случајем куга појавила.

Наравно да је одлучило кнежево мишљење, који се сложио са „мненијем Совјета у том, да преступници, најпре издрже карантин, па након суђења, ако буду исто признали да се побију и баце у кречану. Подржао је „представленија касателно мера предохранителни“, као и поступак у случају одбеглог Станка.

Пуковник Шокорац је 2. маја известио Совет да је поступио према добијеним наређењима, да је у вароши успоставио све неопходне мере, а од алексиначког карантина да је затражио способног лекара. У Јагодину је већ сутрадан стигао латов Милета Донић, који је одмах приступио чишћењу сумњивих кућа, по свим карантинским правилима.¹²⁸

На сву срећу, куга се, нити у вароши, нити у околини није појавила. О судбини одбеглог Станка и похватаних преступника можемо само претпостављати, јер се извори завршавају 4. маја. Највероватније је Станко ускоро ухваћен и бачен у кречану, као и његови саучесници.

128) Б. Перуничих, *Град Светозарево*, 419-423.

Кнез Милош Обреновић

IX

Кнез Милош у Јагодини

Споменули смо да је Милош волео Јагодину и њене житеље и да је на сваки начин помагао развој и напредак вароши. И поред своје строгости, кнез Милош је често знао да искаже очинску бригу према својим чиновницима. Тако у једном писму Пери Радојковићу, који се налазио у Драгоцвету у јеку кухне заразе, он препоручује да рађе одлази у Јагодину „јер се живот не може купити“.¹²⁹

Када је почетком октобра стигло обавештење да ће кнез Милош са својом свитом посетити Општину јагодинску, указала се прилика да се Јагодици достојно одуже кнезу за сву наклоност коју је он показао током претходних година.

Одмах су градске власти приступиле припремама за дочек, са жељом да приреде величанствен дочек о коме ће се дуго причати по Србији. Од најбољих домаћина по околним селима и трговаца по вароши требало је набавити и припремити најквалитетнију ракију, вино, мед, зачине, салату, месо и остале мутвачке (кухињске) намирнице.

До 19. октобра све је било спремно за дочек. И старо и младо је изашло да види свог вољеног кнеза и његову свиту. А у кнежевој пратњи су били тадашњи највиши државни чиновници: Димитрије Давидовић, др Куниберт, Васа Гарашанин, Милосав Здравковић-Ресавац, кнез Радомировић,

129) АС, КК, XII, 914.

кнез Алекса Симић, кнез Блазнавац, кнез Марко, Милутин Петровић, капетан Јокса, старешине јагодинског окружија Шокорац и Миленко Радојковић, царски комесар и муласалин. Напред су ишли татари, најављујући долазак кочије са кнезом. Кочију је пратио капетан Туцаковић са 20 солдата-гардиста. Раздрагани Јагодинци одушевљено су поздрављали њихов пролазак. Веселило се и играло све до зоре.¹³⁰

Писмену захвалност „у име кметства и трговаца вароши Јагодине“ исказали су Стоиљко Миленковић, Никола Перишић, Тодор Стојановић, Раденко Цветковић и Сибин Младеновић. У њуј се каже:

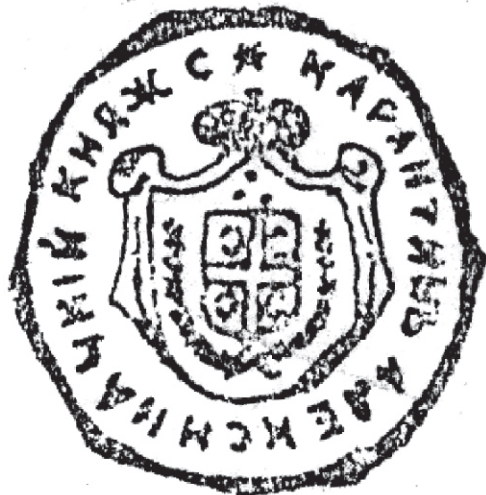
„Од толико времена нисмо имали срећу досад да ваша светлост лично у Јагодину дође. Лане кад је варош наша кужном болешћу заражена била, имали сте ви милост и о нама као и осталим зараженим бившим местима отеческим попеченије носити и височајше к избавленију нашим наредбе чинећи нисте ни труда жалили, нити сте се од опасности уклањали, у које сте ваш, свом народу вашем предраги живот полагали, обилазећи кужна бивша места, да би се страдајући народ ослободио и онда јошт видели смо ми да ваша светлост и нас као и остале своје верне поданике у милости има. Сад пак дожививши дан у који смо помоћу вашом избавили се кужне заразе и у који смо вашу светлост после толико година и опет у Јагодини видели и дочекали, одушевљени смо сви, и мало и велико највећом радошћу и преблагом творцу благодарећи на дару, што видесмо избавитеља међу нама и што очевидно знамо да смо у милости ваше светлости, молимо му се да вашу светлост, предраге синове ваше, наше светле младе књажеве, и сву светлу фамилију вашу много година у благополучном поживи здрављу“.

130) Приликом рекапитулације учињених трошкова, утврђено је да је за дочек и весеље потрошено тадашњих 883 гроша и 11 пара.

Кнез Милош је био дирнут исказаном љубави приликом доласка у Јагодину, па је одмах по доласку у Крагујевац, 20. октобра, послао „возљубљеному обштеству вароши Јагодине љубезно поздравље”:

„С умиленијем саслушали смо мисли и израженија ваша, којима привержености и верност вашу к нама и фамилији нашој, показујете. Пробудите свагда при истим мислима и воспитавајте и чада ваша тако, да верни и чести поданици буду, тим ћете благоволенија, које на вас овим изливамо и у напредак достојни показати се. Ми вам за дочек и дар ваш благодаримо и поздрављајући вас све с чадима и фамилијама вашима, јесмо с благоволенијем.”¹³¹

131) Б. Перуничкић, *Град Светозарево*, 443, 444, 447-451.

Поштански жигови Кнежевине Србије за карантин и контумаце

РЕЗИМЕ

Куга је једна од најопаснијих инфективних епидемијских болести која је у разним временским раздобљима поморила преко 100 милиона људи.

Једна од последњих епидемија у Европи задесила је 1837. године новостворену српску државу. Кнез Милош је још од првог извештаја да се куга појавила у Турској и да се приближава граници енергично предузима изградњу карантина на главним граничним прелазима уз истовремено оснивање пограничних санитетско-полицијских кордона. Најважнији је био карантин у Алексинцу, на главном Цариградском друму, преко кога се одвијао саобраћај и трговина Турске и Србије.

Но, и поред свих одлучних мера, куга је са турским војницима ушла у Србију. Захватила је јагодински, ћупријски, алексиначки и ваљевски округ.

Главна битка са кугом водила се у Јагодини, јер је она била центар заразе. За разлику од осталих заражених места, Јагодина и њени житељи подвргнути су карантину и потпуно издвојени од осталих места. Око вароши су прокопани шанчеви и постављене барикаде са наоружаним стражарима.

На позив кнеза Милоша у Србију је дошао изузетно способан лекар земунског карантина Карло Нађ. Увек у послу, неуморан, обилазио је заражене, храбрио и заводдио ред, стишавао побуне, корио и претио.

Захваљујући њему, као и раду локалних органа власти, продор куге у Европу бива заустављен у Јагодини, што је и последњи значајнији продор ове болести из Азије преко Балкана у Европу.

S U M M A R Y

The plague has been one of the most dangerous and infective illnesses, which has killed more than 100 million people, during the all historical periodes.

One of the last plague deseases in Europe has touched young serbian state in 1837. Since the first report of plague increasing in Turkey, and approaching to serbian borders, principe Milos ordered building of carantines, situated on main border-passings, and, at the same time, forming of sanitary-police cordons in bord-line areas. The most important sanitary point was carantine in Aleksinac, on the main road to Carigrad, like a traffic and a trade line between Serbia and Turkey.

But, inspite of all named efforts, plague has entered into Serbia, carried by infected turkish soldiers. Desease of plague has influented counts of Jagodina, Cuprija, Aleksinac and Valjevo. After that, three-months long battle, against invisible enemy, has been starting.

The main battle against plague was developing in Jagodina, as a center of desease. Differently of other places, town of Jagodina, and all of his habitants, have been under the regime of carantines, and totally isolated of other areas. Special reduts and barricades have been built around the town, garding by armed security.

Invited by principe Milos, dr Karlo Nagy, very abillity physician of carantine in Zemun, arrived in Serbia. Always untired and busy, he was visiting deseased people, by day and by night, giving them courage and making order, breaking suspiciones and resistances. Thanks to him, and to efforts of local authorities too, raid of plague in Europe has been stopped, like a last important appereance of plague desease, which was starting from Asia, and was entering into the Europe, across the Balkan.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори са скраћеницама

Архив Србије **АС**

Кнежева канцеларија **КК**

Средоточна војна команда **СВК**

Министарство унутрашњих дела **МУД**

Државни савет **ДС**

Начелство округа јагодинског **НОЈ**

Суд општенародни српски у Крагујевцу **СОС**

Збирка Мите Петровића **ЗМП**

Штампа

Новине сербске, Београд, јули, август, новембар и децембар 1837.

Политика, Београд, април 1972, март 1994.

Објављени извори

1. Карадић-Стефановић Вук, *Српски рјечник изтумачен немачким и латинскијем ријечима*, Београд, 1898.
2. Куниберт Бартоломео, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804-1850*, Београд, 1901.
3. *Мемоари Стефана-Стевче Михајловића* у два дела, од 1813. до 1842. и од 1858. до 1867, Београд, 1928.
4. Перуниччић Бранко, *Град Светозарево 1806 -1915*, Београд, 1975.
5. Петровић Мита, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, И, Београд, 1898.
6. Пирх Ото Дубислав, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд, 1900.

Литература

1. Ацић Сретен, *VII и IX извештај Учитељске школе*, Јагодина, 1907.
2. Вучо Никола, *Распадање еснафа у Србији*, Београд, 1954.
3. Гавриловић Михајло, *Милош Обреновић, I*, Београд, 1908.
4. Глисингер Л., *Медицина кроз векове*, Загреб, 1954.

5. Дачић Д, *Манастир Јошаница*, Београд, 1971.
6. Дивљановић Драгољуб, *О појави и сузбијању куге у округу ваљевскоме 1837. године*, Acta historica, Београд, MCMLXII.
7. Драгић М., *Здравствено просвећивање у Србији у XIX веку*, 700 година медицине у Срба, САНУ, Београд, 1971.
8. Ђорђевић Тихомир, *Из Србије кнеза Милоша*, I-II, Београд, 1922.
9. Живковић Србољуб, *Два интересантна документа о Земунском карантину*, Acta historica, 1-2, Београд, 1964.
10. Илић Ж. Т., *Санитетски кордон хабсбуршке монархије поред државне границе према османлијској царевини*, 700 година медицине у Срба, САНУ, Београд, 1971.
11. Јиричек Константин, *Историја Срба*, I-II, Београд, 1981.
12. Ками Алберт, *Куга*, Београд, 1966.
13. Каракашевић Богдан, *Микробиологија и паразитологија*, Београд-Загреб, 1969.
14. Катиг Р., *Српска медицина од IX до XIX века*, Београд, 1967.
15. Лилић Борислава, *Историја Пирота и околине*, I, Пирот, 1994.
16. Љушић Радош, *Кнежевина Србија*, Београд, 1986.
17. Милићевић Милан, *Живот Срба сељака*, Београд, 1894.
18. Милошевић М. Милорад, *Белешка о прошлости јагодинских цркава*, у рукопису, Светозарево, 1966.
19. Михајловић Војислав, *Борба против куге у Србији пре сто година*, Београд, 1937.
20. Петковић Сава, *Карантини у Србији у доба кнеза Милоша*, 700 година медицине у Срба, Београд, 1971.
21. Петковић Сава, *Дезинфекција писاما у провизорним карантинима и кордонима у време куге у Србији 1837. године*, Acta historica, 1-2, Београд, MCMLXVIII.
22. Протић М., Павловић Б, *Како је куга 1837. године ушла у Србију*, Архив за историју здравствене културе Србије, Београд, 1972.
23. Протић М., Павловић Б., *Удео др Нађа у сузбијању куге у Србији 1837. године*, Acta historica, 1-2, Београд, MCMLXXI.
24. Станојевић В., *Наше ратно санитарско искуство*, Београд, 1925.
25. Стојанчевић Владимир, *Делатност кнеза Милоша на организацији санитарске службе у Србији 1830-1839. године*, Acta historica, 1-2, Београд, MCMLXVIII.
26. Стојанчевић Владимир, *Доктор Бартоломео Куниберт лекар Милошеве Србије*, Архив за историју здравствене културе, I, Београд, 1971.
27. Танић Д., Јовановић Д., Дедић Д., *Рад др Белонија- првог физикуса округа јагодинскога 1839-1841*, Јагодина, 1995.
28. Тодоровић Коста, *Акутне инфективне болести са епидемиологијом*, Београд, 1969.

С А Д Р Ж А Ј

Извод из рецензије ...	7
Зашто књига о куги? ...	11
I Здравствене прилике у Србији 30-их година XIX века ...	15
II Јагодинско окружје уочи избијања куге ...	23
III Куга ...	33
IV Куга се приближава ...	43
V Улазак и ширење куге ...	49
VI Куга у Јагодини ...	55
Август ...	55
Септембар ...	68
Октобар ...	77
VII Престанак заразе у Србији ...	87
VIII Два догађаја 1838. године ...	93
IX Кнез Милош у Јагодини ...	97
Резиме ...	101
Summary ...	102
Извори и литература ...	103

**CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд**

614.2(497.11)''1837''(093.2)
94(497.11 Јагодина)''1837''

ДЕДИЋ, Драгослав, 1961-

Куга у Јагодини 1837. године / Драгослав Дедић. - Јагодина : Историјски архив, 2020 (Јагодина : Златна књига). - 106 стр. : илустр. ; 21 см. - (Едиција Здравствене прилике у Јагодинском округу у 19. веку = Edition Sanitary Conditions in the District of Jagodina of the XIX Century / [Историјски архив, Јагодина] ; св. 4)

Насл. на спор. насл. стр.: The Plague in Jagodina in 1837 / Dragoslav Dedić. - Тираж 300. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 103-104. - Summary.

ISBN 978-86-87479-24-1

а) Здравство -- Јагодински округ -- 1837 -- Историјска грађа б) Јагодина -- Историја -- 1837

COBISS.SR-ID 26388745